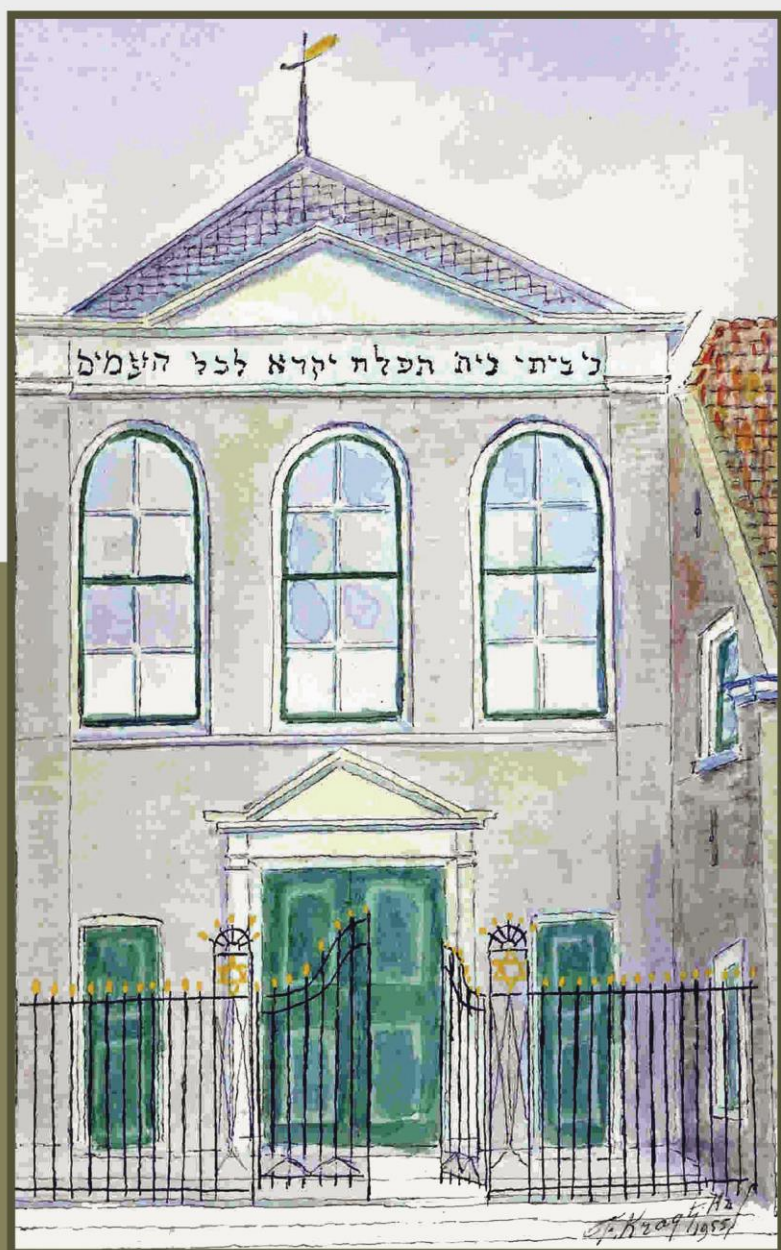

De omgang met Joodse inwoners en Joods vastgoed in de gemeente Nijkerk

TIJDENS EN NA DE TWEEDE WERELDOORLOG

“

*“Ik heb moeten
strijden om het
bezit van mijn
ouders op recht-
matige wijze te
kunnen verkopen”*

Onderzoek in opdracht van de gemeente Nijkerk

Dit onderzoek is uitgevoerd door dr. Anton van Renssen van Historytelling in Nijkerk.

Onderzoeker en auteur: dr. Anton van Renssen

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij de opdrachtgever: gemeente Nijkerk.

Illustratie voorzijde: Synagoge Nijkerk, door Frans Kragt Hzn, 1995 (collectie Jan Bijvank).

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1	Inleiding	5
Hoofdstuk 2	Opdracht en conclusies	7
Hoofdstuk 3	Verantwoording van de gebruikte onderzoeksmethode	11
	Stappenplan	11
	Verkaufsbücher en Database Joodse Landbouwgronden	12
	Gemeentearchief en het (digitaal) kadaster	13
	Nederlandse Beheersinstituut	13
	Kadastrale leggers	14
	Opnieuw: digitaal kadaster	14
	Notarieel archief	14
	NIOD: dossiers van geliquideerde Nijkerkse bedrijven	14
	Joodsmonument.nl en Jokos-dossiers	15
	Database Joodse Landbouwgronden	15
	Rechtsherstel	15
Hoofdstuk 4	Ontrechting, leeghalen huizen en belastingen	17
	Nijkerk en de bezetter	17
	Ontginningen aan de Laak	18
	Ontrechting	19
	Onroerendgoedtransacties in het Gelders Archief	21
	Leegstaande woningen en ontruiming	22
	Rol van gemeentewerken bij ontruiming	22
	Toezicht op leegstaande woningen	23
	Verhuur van ontruimde woningen	24
	Betaalde belastingen	27
	Landbouwgronden	27
	Liquidatie van Joodse ondernemingen en onroerend goed	28
Hoofdstuk 5	Rechtsherstel	31
	Bevrijding en bewindvoerders	31

Teruggekeerden in Nijkerk.....	32
Omgang met gemeentelijk personeel	35
Belastingaanslagen over de bezettingsjaren.....	35
Kosten van herstelwerkzaamheden	36
Rechtsherstel en verkoop van onroerend goed	37
Rechtsherstel van Jos de Liver	37
Rechtsherstel Aaltje Speyer-Fortuijn	38
Rechtsherstel diverse personen	40
Familie Meiling	41
Gemeenteraadslid Klaas Visscher	41
Koop van vastgoed en gronden door de gemeente.....	42
Ongedaan maken van liquidatie van bedrijven	43
Zaken van erven E. Cohen	45
Afsluitende woorden.....	46
Geraadpleegde bronnen en literatuur	47

HOOFDSTUK 1

Inleiding

De Nijkerkse burgemeester Zwaantinus Bruins Slot wist het zeker in december 1947: de gemeente Nijkerk heeft tijdens de oorlog 'geen werken' voor de Duitsers uitgevoerd. Natuurlijk had ze wel opdrachten gekregen die ze had móeten uitvoeren.¹ Zelf had Bruins Slot zo lang als hij kon de boot afgehouden en alleen toen hij vond dat het niet anders meer kon, was hij ondergedoken – tot twee keer toe. Direct bij de bevrijding van Nijkerk op 20 april 1945 was hij teruggekeerd en had hij zijn taken als burgemeester weer op zich genomen. Ruim zes jaar eerder, op 15 februari 1939, was hij daar op 35-jarige leeftijd als burgemeester aangetreden. Het was zijn eerste gemeente.

Bekend is dat onroerend goed dat eigendom was van Joodse Nederlanders geroofd werd door de bezetter en gedwongen verkocht. De vraag die in dit onderzoek centraal staat, is hoe de gemeenten Nijkerk en Hoevelaken omgingen met onroerend goed dat eigendom was van Joodse Nederlanders. Klopt de bewering van Bruins Slot uit december 1947? Hield de gemeente Nijkerk zich inderdaad verre van de koop en verkoop van woningen en bedrijfsonroerendgoed en landerijen van Joodse Nederlanders tijdens de Tweede Wereldoorlog? Was de gemeente betrokken bij het rechtsherstel van haar Joodse inwoners? En hoe gedroeg de gemeente zich na de bevrijding richting overlevenden en nabestaanden van slachtoffers?

Gemeentegrenzen

Om inzicht te krijgen in de gang van zaken binnen de gemeente Nijkerk is onderzoek gedaan naar het Joods vastgoedbezit in de gemeente Nijkerk. Dat is inclusief de bezittingen in de voormalige gemeente Hoevelaken. Over Joods vastgoedeigendom in Hoevelaken blijkt echter niets bekend te zijn. Tijdens de Tweede Wereldoorlog had Hoevelaken, in tegenstelling tot Nijkerk, geen Joodse inwoners. Een zoektocht in de gedigitaliseerde Verkaufsbücher, een belangrijke bron voor onroerendgoedtransacties tijdens de bezetting, liet geen transacties in Hoevelaken zien. In het Nederlandse Beheersinstituut (NBI) werden slechts drie dossiers gevonden die betrekking hadden op Hoevelaken, maar die dossiers hadden geen betrekking op Joden. Ook twee deskundigen uit Hoevelaken stelden dat er geen Joden in Hoevelaken woonden en dat er ook geen onroerend goed in Joodse handen was. Hoewel dit niet alles zegt, is het zeer onwaarschijnlijk dat er sprake is van Joods onroerend goed in de voormalige gemeente Hoevelaken.² De zoektocht naar Joods vastgoed tijdens de oorlog in Hoevelaken was daarmee beëindigd.

De onderzoeker en de begeleidingscommissie

Dit onderzoek is uitgevoerd door dr. Anton van Renssen, historicus te Nijkerk. Bij zijn onderzoek werd hij begeleid door een commissie. Die bestond, in alfabetische volgorde, uit de volgende personen:

- Sonja de Leeuw – emeritus-hoogleraar Mediacultuur Universiteit Utrecht en vertegenwoordiger Nederlands-Israëlitische Gemeente Amersfoort (NIGA)
- Ab van Straalen – fysiotherapeut en kennisdrager Joods Nijkerk, auteur van diverse publicaties
- Dieter van de Castel – oud-notaris
- Saskia van den Berg-Ebbenhorst – conservator Museum Nijkerk en projectsecretaris
- Marlous Diederiks – erfgoedadviseur gemeente Nijkerk

¹ GAN, Notulen gemeenteraad, 3 december 1947, p.39.

² Dit wordt bevestigd door de Hoevelakense historicus drs. Maarten Doude van Troostwijk en de in Hoevelaken geboren oud-notaris mr. Aart Veldhuizen: e-mail aan auteur, 26 oktober 2022.

- Dion van Hooren – archivaris gemeente Nijkerk
- Stefan Staartjes – beleidsadviseur gemeente Nijkerk, voorzitter begeleidingscommissie

Opbouw van dit rapport

Dit rapport bestaat uit vijf hoofdstukken. Voor de opzet is leentjebuurt gespeeld bij het rapport over rechtsherstel in de gemeente Apeldoorn.³ Na deze inleiding volgen in hoofdstuk 2 de opdrachtverstrekking en de conclusies. Hoofdstuk 3 bevat een verantwoording van de aanpak van dit onderzoek. Hoofdstuk 4 handelt over de ontrechting van Joods onroerend goed en landbouwgronden, het leeghalen van woningen in Nijkerk, de liquidatie van Joodse ondernemingen, de rol van gemeentewerken en de omgang met gemeentelijke belastingen. Waar mogelijk houden we in dit hoofdstuk een chronologische volgorde aan van de gebeurtenissen. Dat geldt vooral voor de keuze voor het eerst behandelen van de ontrechting van vastgoed en daarna de ontruiming van woningen die door Joden werden bewoond. Deze keuze betekent dat onderdelen uit diverse onderzoeksvragen door elkaar heen worden behandeld. Hoofdstuk 5 handelt over het rechtsherstel na de oorlog.

Oorlogsverleden en Jodenvervolging in Nijkerk

Zoals ook in de rest van Nederland bestaat in Nijkerk veel interesse voor de lokale geschiedenis tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Dat geldt in sterke mate voor de geschiedenis van de Joodse gemeenschap in deze Veluwe stad. Over de geschiedenis van de Joodse gemeenschap heeft Ab van Straalen uitgebreid geschreven in *'Van jubileum naar catastrofe. De Joodse gemeenschap van Nijkerk in de periode 1926-1945'*. Over de houding van de gemeentelijke overheid tijdens de oorlog is echter lange tijd nauwelijks gesproken en geschreven, zeker niet in relatie tot de Joodse inwoners.

Ook de gemeente Nijkerk heeft, evenals alle andere Nederlandse gemeenten, voldaan aan het verzoek van de Duitse bezetter om de adressen van Joodse ingezetenen te verstrekken. Daarmee heeft ook de gemeente Nijkerk onbewust meegeholpen aan de ingenieuze, want verhullende, wijze waarop de Duitsers de Jodenvervolging in Nederlandse gemeenten vormgaven.⁴ Dat de Duitsers een dergelijk spel speelden, daarvan was burgemeester Bruins Slot zich niet bewust, meende Rachel Hamburger in 2002.⁵ Zij was na de oorlog een van de weinige overlevenden van de Nijkerkse Joodse gemeenschap.

Over de sturende rol die burgemeester Zwaantinus Bruins Slot speelde, was lange tijd wel iets bekend, maar pas in 2020 werd daarover uitgebreid gepubliceerd.⁶ Over de omgang met het vastgoed en de eigendommen van de Joodse Nijkerkers uit Nijkerk die werden vermoord en van hen die terugkeerden, was echter nauwelijks iets bekend. Het is een van de redenen waarom dit onderzoek plaatsvindt, in navolging van onderzoeken in andere gemeenten door het hele land. Van dit rapport laat de gemeente Nijkerk ook een Engelstalige versie maken ten bate van de nabestaanden van de Nijkerkse Joden die in het buitenland wonen.

³ W. van Meurs, P. Slaman en M. Oprel (e.a.), *Joodse burgers in Apeldoorn: onteigening en rechtsherstel* (Nijmegen, maart 2022).

⁴ R. Schütz, 'De administratieve verhulling van het lot van vervolgd tijdens de Endlösung. Bureaucratische paradoxen bij het registreren, verhullen en vernietigen van persoonsgegevens', in: *Tijdschrift voor geschiedenis*, 135.1 (2022) 44.

⁵ Jos Bouten, 'Wat is Nijkerk mooi geworden. Rachel Salomon-Hamburger op zoek naar Joods verleden' (publicatiemedium onbekend, 2002).

⁶ A. van Renssen, *Gekkop. Hoe burgemeester Zwaantinus Bruins Slot Nijkerk de oorlog doorloofde*, (Nijkerk, 2020).

Hoofdstuk 2

Opdracht en conclusies

De aanleiding voor dit onderzoek naar de gemeentelijke rol inzake ontrechting en rechtsherstel ontstond in 2019. Toen vroeg het Centraal Joods Overleg aan alle gemeenten met een voormalig Joodse gemeenschap een dergelijk onderzoek uit te voeren. Zes jaar eerder was uit een vondst in het Amsterdamse archief gebleken dat na de oorlog ten onrechte boetes waren opgelegd aan uit concentratiekampen, gevangenschap of onderduik teruggekeerde Amsterdammers wegens niet betaalde erfpachtcanons.⁷ De gemeente Amsterdam startte een onderzoek naar haar eigen handelen, uitgevoerd door het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD). Daarna volgden ook de gemeenten Den Haag, Rotterdam en Utrecht. Steeds meer gemeenten volgden de oproep tot het doen van dit onderzoek. In het voorjaar van 2020 publiceerde het journalistiek platform Pointer over de ontrechting en roof van onroerend goed van Joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog. Dat was een stimulans voor veel gemeenten om een dergelijk onderzoek te laten uitvoeren.

Uit diverse onderzoeken is gebleken dat Joodse overlevenden en nabestaanden vaak veel inspanningen moesten plegen om hun bezittingen terug te krijgen.⁸ Ook kwam het voor dat naheffingen van belastingen werden opgelegd over periodes waarin de Joodse eigenaren de panden niet hadden kunnen bewonen vanwege deportatie. De vraag is of dergelijke situaties ook in de gemeente Nijkerk voorkwamen. Het onderzoek betreft zowel de woningen die eigendom waren van Joodse Nederlanders als het bedrijfsmatig onroerend goed en landbezit.

De onderzoeksvraag is in vier subvragen opgedeeld. De eerste twee vragen betreffen de bestuurlijke verantwoordelijkheid van de gemeente Nijkerk in de omgang met Joods vastgoed tijdens de oorlog en andere ontrechting, zoals meubelroof. Heeft de gemeente onroerend goed gekocht, al dan niet tegen een te lage prijs, zoals vaak voorkwam? De twee laatste vragen richten zich op de houding van de gemeente Nijkerk rond het rechtsherstel na de oorlog. Het onderzoek betreft ook mensen die bij de gemeente Nijkerk betrokken zijn geweest als werknemer of raadslid. Omdat het bezit van onroerend goed van Joden in Nijkerk beperkt was, is ervoor gekozen al het vastgoed te inventariseren.

Vraagstellingen

1. Op welke wijze is de gemeente Nijkerk gedurende de Tweede Wereldoorlog betrokken geweest bij de verkoop, ontrechting of verwerving van Joodse particuliere en/of bedrijfsmatige onroerende goederen?
2. Op welke wijze is de gemeente gedurende de Tweede Wereldoorlog betrokken geweest bij de ontrechting van Joodse inwoners van Nijkerk? Hier valt te denken aan (als voorbeeld maar niet limitatief) de rol van gemeentelijke diensten als Gemeentewerken en de politie. Ook de rol van de gemeente als werkgever hoort hierbij.
3. Indien de gemeente objecten uit gedwongen verkoop of ontrechting van Joodse inwoners heeft verkregen, hoe is dan de rol van de gemeente geweest bij de afhandeling na de Tweede Wereldoorlog? Hoe heeft de gemeente na de Tweede Wereldoorlog gehandeld bij het in rechte terugkrijgen van onroerend goed van Joodse Nijkerkers dat verkocht of verhuurd was aan derden? Hierbij betrekken we de rol van gemeentelijke diensten als de gemeentelijke woningdienst en de geestelijke gezondheidszorg en de opvang van teruggekeerde Nijkerkse Joden.
4. Heeft de gemeente na de Tweede Wereldoorlog enige vorm van belasting (zoals straatbelasting en rioolbelasting) of andere kosten (bijvoorbeeld woningverbetering) opgelegd aan Joodse overlevenden of families van slachtoffers? Het

⁷ <https://www.amsterdam.nl/bestuur-organisatie/organisatie/overige/stichting-ita/>

⁸ M.-J. Vos en S. ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed* (Amsterdam, 2013) 25.

gaat hierbij om heffingen of betalingen die berekend zijn over de tijd dat zij zelf geen gebruikmaakten (konden maken) van de desbetreffende percelen.

Conclusies over de ontrechtingen tijdens de Tweede Wereldoorlog

1. Op welke wijze is de gemeente Nijkerk gedurende de Tweede Wereldoorlog betrokken geweest bij de verkoop, ontrechting of verwerving van Joodse particuliere en/of bedrijfsmatige onroerende goederen?

Uit het onderzoek blijkt dat de gemeente Nijkerk tijdens de Tweede Wereldoorlog niet betrokken is geweest bij de verkoop van Joods vastgoed of van bedrijfsmatige onroerende goederen van Joodse eigenaren. De gemeente Nijkerk bemiddelde een enkele keer tussen nieuwe huurders en de nieuwe verhuurder die de huizen had gekocht of beheerde. Dat laatste gebeurde door het Algemeen Nederlands Beheer van Onroerende Goederen (ANBO). Deze organisatie verkocht een aantal panden. Van andere panden bleef het de beheerder en bleef het de huur ervan innen. De burgemeester van Nijkerk heeft eenmaal toestemming gevraagd aan het ANBO om een onrecht pand te laten huren door een van de ambtenaren van de gemeente Nijkerk.

De vrouw van een gemeenteraadslid heeft twee huizen van een Joodse inwoner gekocht. Het betrof het gemeenteraadslid Klaas Visscher. Hij deed die koop namens zijn vrouw op verzoek van de Joodse familie, bleek na de oorlog.

Joodse bedrijven in Nijkerk werden geliquideerd in opdracht van de Omnia-Treuhandgesellschaft m.b.H. Het gaat hier om kleine ondernemingen. Zij werden niet onder beheer gesteld zoals grote bedrijven, maar hun activiteiten werden door de Omnia-Treuhandgesellschaft m.b.H. volledig beëindigd. Vaak ging het om bedrijven van Joodse eigenaren die hun zaak aan of vlak bij hun huis hadden. De gemeente Nijkerk heeft hierbij geen rol gespeeld, uitgezonderd het verstrekken van informatie die gevraagd werd over bedrijfsvastgoed door de Omnia-Treuhandgesellschaft m.b.H.

2. Op welke wijze is de gemeente gedurende de Tweede Wereldoorlog betrokken geweest bij de ontrechting van Joodse inwoners van Nijkerk? Hierbij valt te denken aan (als voorbeeld maar niet limitatief) de rol van gemeentelijke diensten als Gemeentewerken en de politie. Ook de rol van de gemeente als werkgever hoort hierbij.

De gemeente Nijkerk heeft geen roerende goederen van Joodse inwoners gekocht of in beslag genomen. Wel blijkt uit het onderzoek dat de gemeente betrokken was bij de ontruiming van woningen die door Joden werden bewoond nadat de bewoners waren ondergedoken of weggevoerd. De ontruiming vonden meestal plaats in opdracht van organisaties zoals het ANBO, de Niederländische Grundstückverwaltung (NGV) of de Omnia-Treuhandgesellschaft m.b.H. Het zijn verzoeken of opdrachten geweest van dit soort organisaties waar burgemeester Bruins Slot na de oorlog aan refereerde.

De ontruiming van Joodse woningen lag in handen van de afdeling Gemeentewerken van de gemeente Nijkerk. Van diverse woonhuizen werden inboedels door deze afdeling geïnventariseerd en opgeslagen, zodat de ontruimde huizen te verhuren waren. Dat gebeurde in opdracht van de Duitse autoriteiten.

De Nijkerkse afdeling van de marechaussee verzegelde in 1942 en 1943 leegstaande woningen van Joodse Nijkerkers. Burgemeester Bruins Slot had tegen die tijd geen direct gezag meer over de marechaussee. De Duitsers hielden hem wel verantwoordelijk voor het handhaven van de openbare orde. Een van de taken die daarbij hoorde, was het bevel geven tot de ontruiming en verzegeling van Joodse woningen.

Als werkgever heeft de gemeente één Joodse ambtenaar op wachtgeld moeten zetten.

Voor zover bekend verhuurde de gemeente zelf geen woningen aan Joodse Nijkerkers. De enige Joodse ambtenaar die werd ontslagen, woonde in een huurhuis dat eigendom was van een particulier. Wel deed een collega van hem op of vlak na de dag dat deze Joodse ambtenaar gedwongen was te vertrekken, het verzoek bij de Duitse autoriteiten om het huis te mogen verhuren aan een nieuw aan te stellen ambtenaar van de gemeente.

Hoofd gemeentewerken Evert van Rootselaar heeft de inboedel van Samuël de Liver, eigenaar en bewoner van Spoorstraat 30, veiliggesteld door deze te verbergen.

Eigendommen van de slager Isaäk Hammelburg zijn door de familie Visscher begraven in een melkbus en na de oorlog teruggegeven aan de familie.

Conclusies over het rechtsherstel

- 3. Indien de gemeente objecten uit gedwongen verkoop of ontrechting van Joodse inwoners heeft verkregen, hoe is dan de rol van de gemeente geweest bij de afhandeling na de Tweede Wereldoorlog? Hoe heeft de gemeente na de Tweede Wereldoorlog gehandeld bij het in rechte terugkrijgen van onroerend goed dat verhuurd was aan derden? Hierbij betrekken we de rol van gemeentelijke diensten als de gemeentelijke woningdienst en de geestelijke gezondheidszorg.**

Uit het onderzoek blijkt dat de gemeente Nijkerk zich, voor zover bekend, voor geen enkele teruggekeerde inzette om onroerend goed terug te krijgen. Bij vragen over onroerende zaken verwees de gemeente naar de Politieke Opsporings Dienst in Harderwijk, naar notarissen of door het NBI aangestelde bewindvoerders.

In de meeste gevallen werden zaken tot een einde gebracht via minnelijke schikking, al duurde dat soms enkele jaren. Daarin verschilt de omgang in Nijkerk met geroofd Joods vastgoed en Joods eigendom niet van die van de meeste andere Nederlandse gemeenten.

Twee woningen werden op verzoek van de familie Hammelburg door mevrouw Visscher-Van Koeverden, echtgenote van gemeenteraadslid Klaas Visscher, tijdens de oorlog gekocht. Beide woningen werden in 1952 door haar definitief overgenomen tegen vergoeding van de gestegen waarde.

Tegelijk blijkt uit het onderzoek dat diverse Joodse Nijkerkers na hun terugkeer naar eigen zegen onverschillig of ronduit kil werden ontvangen. Sommige erfgenamen van Joodse vastgoedeigenaren hebben het in Nijkerk knap lastig gehad. Sommigen konden niet in hun (ouderlijk) huis terugkeren omdat er andere mensen woonden die niet uit huis werden of konden worden gezet. In andere gevallen werden huurders na een gerechtelijke procedure uit huis gezet. Ook was er een Joodse erfgename die een deel miste van de gedeerde huurinkomsten van een huis dat eigendom was van haar vader en dat door het ANBO tijdens en na de oorlog was verhuurd. Andere huurders, waaronder de gemeente Nijkerk, betaalden niet op tijd de huur. Voor de gemeente betrof dat de huur die de Afdeling Sociale Zaken betaalde voor een huurder van Nieuwstraat 12, eigendom van de familie Fortuijn en na de oorlog na rechtsherstel eigendom van Aaltje Speyer-Fortuijn.

De vermelding van de naam van de familie Meiling in diverse archiefstukken aangaande goederen van de familie Cohen en de koop van een pakhuis van de familie Fortuijn na de oorlog, heeft betrekking op twee zoons van de wethouder Anthonie Meiling.

4. Heeft de gemeente na de Tweede Wereldoorlog enige vorm van belasting (zoals straatbelasting en rioolbelasting) of andere kosten (bijvoorbeeld woningverbetering) opgelegd aan Joodse overlevenden of familie van slachtoffers? Het gaat hierbij om heffingen of betalingen die berekend zijn over de tijd dat zij zelf geen gebruikmaakten (konden maken) van de desbetreffende percelen.

De gemeente Nijkerk heeft tijdens en na de oorlog belastingen geïnd ten laste van nieuwe eigenaren van onrechte Joods onroerend goederen. Ook het ANBO voldeed die belastingen tijdens de oorlog voor onrechte woningen die het verhuurde.

Aanslagen uit de oorlogsjaren kwamen niet alsnog ten laste van erfgenamen van de vermoorde Joden.

Na de oorlog werden over naoorlogse jaren belastingen geïnd ten laste van de opgemaakte rekeningen van de afwezige Joden. Dat blijkt uit financiële balansen die zijn opgesteld door bewindvoerders die namens het NBI waren aangesteld. Tegelijk werden de huren voor dat onroerend goed op die balansen bijgeschreven.

Nadat het ANBO was geliquideerd, werden in 1947 nog openstaande aanslagen door de gemeente als oninvorderbaar gekwalificeerd. Aanslagen uit naoorlogse jaren die niet door het ANBO waren voldaan, werden verlegd naar bewindvoerders die waren aangesteld over de nalatenschap van afwezige Joden, van wie het merendeel was vermoord.

Tijdens het onderzoek is één geval naar voren gekomen waarin een belastingaanslag werd opgelegd over het jaar 1944. Dat betrof grondbelasting van de panden Singel 20 en Singel 22 van de familie E. Cohen, al was dat een Rijksbelasting.

Er is verder geen informatie gevonden die erop duidt dat de gemeente andere kosten in rekening heeft gebracht, bijvoorbeeld voor woningverbetering. Wat dat laatste betreft, werden die na de oorlog betaald van de lopende rekeningen die de bewindvoerders onder zich hadden. Die kosten zijn deels vergoed door de Nederlandse overheid.

Wat de opmerking van burgemeester Bruins Slot uit december 1947 betreft, waarmee dit verslag begint: die klopt grotendeels. De meeste acties die ambtenaren van de gemeente ondernamen, betroffen het volgen van verordeningen van de Duitse autoriteiten. Wel ondernam de gemeente snel actie door aan de Duitse autoriteiten te verzoeken om het leegstaande huurhuis van de gemeenteambtenaar Mozes Spanjar opnieuw te verhuren aan een nieuw aan te stellen gemeenteambtenaar. De naoorlogse opmerking van Bruins Slot geldt ook niet wat de koele ontvangst van enkele teruggekeerde Joodse Nijkerkers betreft.

HOOFDSTUK 3

Verantwoording van de gebruikte onderzoeksmethode

Voor de opzet van dit wetenschappelijk verantwoord onderzoek is gebruikgemaakt van de opzet van onderzoeken met vergelijkbare vraagstellingen die voor andere gemeenten zijn uitgevoerd.

Stappenplan

1. In kaart brengen eigenaren van percelen en Joodse eigenaren en oorlogskopers
 - a. Joodse eigenaren van vastgoed tijdens de oorlog
 - b. Joodse eigenaren van landbouwgronden tijdens de oorlog
2. Roof of gedwongen verkoop van Joods vastgoed
3. Rechtsherstel na de oorlog

Door het raadplegen van andere onderzoeken en gesprekken met onderzoekers was het mogelijk snel een eerste selectie van te raadplegen archieven op te stellen. Er zijn verschillende soorten archieven. De keuze viel allereerst op archieven van politieke en bestuurlijke organen en daarnaast op administratieve en justitiële archieven.⁹ Na overleg met onder meer prof. dr. Wim van Meurs, hoogleraar aan de Radboud Universiteit Nijmegen, aangevuld met gegevens uit Vos en Ter Braake, werd besloten zo mogelijk de volgende archieven te raadplegen – niet noodzakelijk in onderstaande volgorde.¹⁰

- 1 Gemeentearchief, Nijkerk: Notulen B&W en andere relevante gemeentelijke dossiers: notulen, besluitenlijsten, jaarverslagen en correspondentie van de gemeenteraad en het college van B en W – *geraadpleegd*
- 2 Kadaster, digitaal te raadplegen via de gemeente Nijkerk – *geraadpleegd*
- 3 *Database Joodse Landbouwgronden, Joods Cultureel Kwartier Amsterdam – geraadpleegd*
- 4 Nederlandse Beheersinstituut (Nationaal Archief, Den Haag) – Verkaufsbücher – dossiers Nijkerkers en eigenaren van Joods vastgoed buiten Nijkerk – *geraadpleegd*
- 5 Archief van de Raad voor het Rechtsherstel (Nationaal Archief Den Haag) – *geraadpleegd*
- 6 Archieven van de Provincie Gelderland – *geraadpleegd*
- 7 Algemeen Nederlands Beheer van Onroerende Goederen (ANBO)¹¹ (NIOD, Amsterdam, Kadastermuseum Arnhem) – *niet geraadpleegd*
- 8 Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (Nationaal Archief, Den Haag) – *niet geraadpleegd*

Er zijn twee redenen waarom de laatste twee archieven niet werden geraadpleegd. De eerste is dat uit de andere archieven voldoende informatie te halen was om antwoord op de gestelde onderzoeksvragen te kunnen geven. De tweede is dat uit oriënterend onderzoek bleek dat de archieven in het NIOD geen relevante informatie over het ANBO bevatte en het CABR weinig relevante nieuwe informatie opleverde.

⁹ W. van Meurs, P. Slaman en M. Oprel (e.a.), 29.

¹⁰ Vos en Ter Braake, 32-47.

¹¹ Door NSB'ers geleide Algemeen Nederlands Beheer van Onroerende Goederen (ANBO). De administratie van het ANBO bevindt zich volgens de auteurs van de studie over de gemeente Apeldoorn deels bij het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust-, en Genocidestudies in Amsterdam. Delen zijn ook teruggevonden in het Kadastermuseum in Arnhem. Zie: W. van Meurs, P. Slaman en M. Oprel (e.a.), 30.

Om inzicht te krijgen in de eigendomsverhouding van percelen, woningen en bedrijfspanden tijdens en na de oorlog, was het allereerst nodig om duidelijk te krijgen welk vastgoed in de gemeente Nijkerk Joods eigendom was. Een begin daarbij was de publicatie van Ab van Straalen naar de geschiedenis van de Joodse gemeenschap in Nijkerk van 1926 tot 1945.¹² Deze publicatie bevat een adressenlijst van woonhuizen van Joodse Nijkerkers. In die lijst staat niet vermeld welke panden eigendom van de bewoners waren en of er meer Joodse eigenaren van vastgoed waren.

Verkaufsbücher en Database Joodse Landbouwgronden

Een eerste bron die werd geraadpleegd voor het onderzoek waren de gedigitaliseerde Verkaufsbücher. Het betreft zeventien schriften die tijdens de oorlog zijn opgesteld door de Duitse organisatie die belast was met het beheer van ontrechte woningen.¹³ Dat was de Niederländische Grundstückverwaltung (NGV, ook wel Nederlandse Administratie van Onroerende Goederen genoemd)¹⁴ in Den Haag. In verkoopboeken hield de NGV gedetailleerd alle transacties bij van Joods onroerend goed. In totaal staan er 7.109 transacties in de Verkaufsbücher vermeld.¹⁵ Daaronder vallen ook transacties in de gemeente Nijkerk.

In augustus 1941 bepaalde de Duitse bezetter dat alle Joodse inwoners in Nederland hun vastgoed moesten opgeven. Nadat de Joodse eigenaren waren gedeporteerd, werd het vastgoed in beheer genomen door de NGV. Deze organisatie besteedde het beheer van het vastgoed uit aan diverse instellingen. Een belangrijke organisatie was het Algemeen Nederlands Beheer van Onroerende Goederen (ANBO), in 1941 opgericht door de NSB-makelaar Dirk Hidde de Vries.¹⁶ De Vries verkocht sommige panden namens de NVG en incasseerde vervolgens een percentage van de opbrengst. In andere gevallen bleef het ANBO beheerder die tijdens de oorlog de huurinkomsten inde. Ook Joodse woningen in Nijkerk zijn deels door het ANBO namens de NVG verkocht.¹⁷ Uit gegevens in de kadastrale leggers die in het gemeentearchief bewaard zijn, staat dat huizen onder beheer zijn gesteld van de NVG, terwijl in de Verkaufsbücher staat dat diezelfde woningen verkocht zijn door het ANBO. De opbrengsten maakte de NGV over naar de Vermögensverwaltungs und Renteanstalt (VVRA), die het geld weer overboekte naar de 'roofbank' Lippmann-Rosenthal & Co (Liro). Bij die 'roofbank' waren Joodse eigenaren van onroerend goed verplicht een rekening aan te houden, waar ze verplicht werden tegoeden op te stallen.¹⁸

De koop van de huizen die de NGV roofde van Joodse Nederlanders, werd deels gefinancierd met behulp van de Landelijke Hypotheekbank. Het eerste startkapitaal van deze bank verstrekke de directeur van de Nederlandsche Bank, de vooraanstaande NSB'er Meinoud Rost van Tonningen.¹⁹ Behalve de transacties van Joods onroerend goed, registreerde de NGV ook de hypotheek van Joodse particulieren.²⁰ Diverse kopers van Joods vastgoed regelden hun hypothecaire leningen via vermogende

¹² A. van Straalen, *Van jubileum naar catastrofe. De Joodse gemeenschap van Nijkerk in de periode 1926-1945* (Nijkerk, 2007).

¹³ In navolging van M.-J. Vos kies ik voor de term ontrechting van woningen omdat onteigening meestal gebruikt wordt door de overheidsmaatregel in ruimtelijkeordeningsprocessen. Het komt bovendien overeen met de term 'rechtsherstel' die na de oorlog werd gehanteerd. Zie: M.J. Vos, *Joods vastgoed in Winterswijk 1943-1950. Rapport over de roof en gedwongen verkoop van vastgoedbezit van Joden en de rol van de gemeente Winterswijk bij roof en rechtsherstel tijdens de Tweede Wereldoorlog en de jaren daarna* (Winterswijk, 2022) 8.

¹⁴ NA, NBI, 2.09.16.13, inv.nr. 168595, Spinosa Cattela-Vorst, M.H.H., Arnhem, E.P. Reijers, notaris, Akte van Rechtsherstel, 29 oktober 1946.

¹⁵ Spreadsheet Verkaufsbücher, gedownload van website van het Nationaal Archief: <https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/open-data/indexen>; <https://pointer.kro-ncrv.nl/verkaufsbucher-administratief-boekwerk-als-startpunt-voor-aangrijpende-oorlogsverhalen>; W. van Meurs, P. Slaman en M. Oprel (e.a.), 30; Vos en Ter Braake, 32.

¹⁶ R. te Slaa, *De houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* (zp., 2016) 17.

¹⁷ Archief Y. de Liver, Koopakte Spoorstraat 30 en 32, 14 december 1943.

¹⁸ Vos en Ter Braake, 21, zie voor link met Liro noot 43; NA, NBI, 2.09.16.03, inv.nr. 55160, Cohen, E., Nijkerk, Overzicht beginvermogen 20 juni 1945 en Kasoverzicht 1-1 t/m 31-12 1946; ¹⁸ Te Slaa, 10.

¹⁹ Vos en Ter Braake, 21-22.

²⁰ Vos en Ter Braake, 22.

particulieren.²¹ Ook in Nijkerk was daar sprake van. De Verkaufsbücher bieden een overzicht van de ontrechte Joodse eigenaren, de oorlogskopers en de overige betrokken partijen.

In zeventien bewaard gebleven Verkaufsbücher staan elf vastgoedtransacties van Nijkerks onroerend goed geregistreerd.

Gemeentearchief en het (digitaal) kadaster

De tweede stap die tijdens dit onderzoek werd gezet, was het raadplegen van het archief van de gemeente Nijkerk. Wat direct opviel bij de voorbereiding van het raadplegen, waren de speciale inventarisnummers die zijn gecreëerd over onderwerpen die Joodse Nijkerkers in de oorlog betreffen. Er bestaat bijvoorbeeld een afzonderlijk dossier over de administratie van woningen en inboedel.

Een volgende stap was het met behulp van de gemeente Nijkerk raadplegen van het digitaal kadaster. Daarin zou te achterhalen moeten zijn wie tijdens en na de oorlog eigenaar was van welke woningen. Aangezien de namen van Joodse inwoners bekend waren, zou in het kadaster mogelijk meer vastgoed te vinden kunnen zijn dat zij in eigendom hadden. Vaak bevatten kadastrale leggers gegevens over het beheer van de NGV en later zijn de nieuwe eigenaren geregistreerd. Meestal is ook het naoorlogs rechtsherstel hierin terug te vinden. Sommige 'tussenkopers' zijn echter niet in het kadaster geregistreerd, omdat woningen soms op dezelfde dag van de koop al van eigenaar wisselden.²²

Op zoek naar de geschiedenis van panden werd in het digitale kadaster een aantal notariële aktes geraadpleegd. Al snel bleek dat onderzoek via het digitale kadaster erg bewerkelijk is. Om efficiënter te kunnen werken, werd daarom gekozen voor een tweetrapsraket: eerst zouden alle relevante dossiers in het NBI worden bekeken. De verwachting was dat in de NBI-dossiers eigenaren van land en vastgoed in Nijkerk eenvoudiger konden worden gevonden, met mogelijk aanwijzingen voor verkopen van vastgoed en naoorlogs rechtsherstel.

In het gemeentearchief van Nijkerk liggen kadastrale leggers die de eigendomsgeschiedenis van panden weergeeft. Het is een soort schaduwregister van het digitale kadaster. De verwachting was dat op basis van dit register Joodse eigenaren van panden getraceerd zouden kunnen worden, inclusief mogelijke gedwongen verkopen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Voordat deze bron werd geraadpleegd, waren eerst de dossiers van het Nederlandse Beheersinstituut aan de beurt.

Nederlandse Beheersinstituut

Het archief van het NBI bevindt zich in het Nationaal Archief in Den Haag. Het bevat onder meer stukken van twintigduizend bewindvoerders die werden aangesteld voor zogenaamde 'afwezigen'. Die 'afwezigen' betroffen onder meer duizenden Joodse Nederlanders die tijdens de oorlog werden gedeporteerd en vermoord. Veel beheerders stelden in opdracht van het NBI een overzicht van het vermogen op. Die overzichten bevinden zich in de dossiers. Onroerend goed dat tot de bezittingen van een 'afwezige' behoorde, was daar ook in opgenomen. Naast deze overzichten bevindt zich ook vaak correspondentie met notarissen in de dossiers. Diverse dossiers geven weer of en welke erfgenamen onroerend goed hebben geclaimd en of er rechtsherstel heeft plaatsgehad. Dat laatste begon vaak met een verklaring van erfrecht, die zich in diverse NBI-dossiers bevindt.

De inventaris van het NBI-archief is via de website van het Nationaal Archief op trefwoorden doorzoekbaar. In totaal zijn negentien NBI-dossiers geraadpleegd waarin Nijkerk voorkomt. Dat betrof zowel dossiers van Joodse inwoners van Nijkerk als

²¹ Vos en Ter Braake, 99.

²² Vos en Ter Braake, 20-24.

van Joden buiten Nijkerk die volgens de Verkaufsbücher vastgoed in de gemeente in eigendom hadden. Deze dossiers bieden in een aantal gevallen relevante informatie over het eigenaarschap van panden, maar zijn soms ook zeer summier, zoals dat van de Nijkerkse gemeenteambtenaar Mozes Spanjar.

Kadastrale leggers

Zoals verwacht leverden de NBI-dossiers veel waardevolle informatie op over Joodse eigenaren van onroerend goed in de gemeente Nijkerk. Er bleek meer vastgoed Joods eigendom te zijn dan tot nog toe bekend. Met de verzamelde gegevens in de hand werden vervolgens de kadastrale leggers van de gemeente Nijkerk doorgenomen, die op naam geordend zijn.

Dit onderzoek bracht weer nieuwe adressen aan het licht die eigendom waren van Joden. Zo bleek het slagersechtpaar Abraham en Sara Hamburger-Rood niet alleen eigenaar te zijn geweest van Oosterstraat 18, zoals bekend uit het onderzoek van Van Straalen, maar ook van een schuur en erf aan het Oostereind. Uit dit schaduwarchief blijkt overigens dat deze panden, na de suïcide van dit echtpaar in 1941, verkocht zijn aan Nijkerkse ondernemers: de slager Gerrit Woukersz. Bos en de caféhouder Aart Willemszn. van den Bosch.²³ Uit ditzelfde archief bleek dat sommige Joodse Nijkerkers geen eigenaar waren van hun woonhuis, zoals de gemeentelijke keurmeester Spanjar en de groentehandelaar Mok. Dat was overigens een bevestiging van een al bestaand vermoeden.

Opnieuw: digitaal kadaster

Op dit punt van het onderzoek aangekomen, was van sommige panden inmiddels duidelijk wat er tijdens en na de oorlog mee was gebeurd. Om van de overige panden de benodigde informatie te verzamelen, moest het intensievere zoekwerk in het digitaal kadaster worden hervat. Op basis van dit onderzoek werden nieuwe gegevens gevonden. Dat werd herhaald nadat op 15 december 2022 tijdens de tweede bespreking van de Begeleidingscommissie vragen rezen over de precieze gang van zaken rond het zogenaamde 'Jodenbadhuis', het mikwe, aan de Brink.

Notarieel archief

De zoektocht naar aanvullende informatie over het mikwe in het digitaal kadaster leverde geen relevante informatie op. Om alsnog de benodigde informatie te verkrijgen over mogelijke transacties tijdens de oorlog van het pand waarin het mikwe was gevestigd, raadpleegde commissielid mr. Dieter van de Castel op verzoek van de begeleidingscommissie het archief van het Nijkerkse notariskantoor Van der Weij. Dit notariskantoor beheert de archieven van de toenmalige notaris Reijers. Vervolgens heeft hij met hetzelfde doel contact gezocht met Kuiper & Van 't Spijker Notariskantoor in Putten, dat het archief beheert van de Puttense notaris Neervoort. Uit beide onderzoeken zijn geen stukken gevonden die betrekking hebben op deze locatie.²⁴

NIOD: dossiers van geliquideerde Nijkerkse bedrijven

Evenals in de rest van het land werden na de verordening door de bezettende macht van 12 maart 1941 in Nijkerk Joodse ondernemingen geregistreerd en uiteindelijk geliquideerd. De vraag die hierbij kan worden gesteld, is of er ook bedrijfsonroerendgoed deel uitmaakte van deze liquidaties. Veel Nijkerkse bedrijven waren kleine ondernemingen, vaak gevestigd in of naast woonhuizen. Veel gegevens over geliquideerde bedrijven bevinden zich dan ook in persoonsdossiers in het archief van het Nederlandse Beheersinstituut. Voor specifiek onderzoek naar de liquidatie van Nijkerkse bedrijven werden de

²³ GAN, Kadastrale leggers, Legger 11, artikel 6321.

²⁴ E-mails van D.C. van de Castel aan P.M. Kuiper (c.c. aan de auteur), 6 februari 2023; H. de Lange aan D.C. van de Castel, 13 februari 2023.

archieven geraadpleegd van de Omnia-Treuhandgesellschaft m.b.H. en de Deutsche Revisions- und Treuhand A.G. Hierin bleken zich vier dossiers van Nijkerkse ondernemers te bevinden die in het NIOD in Amsterdam werden geraadpleegd.²⁵

Joodsmonument.nl en Jokos-dossiers

Voor achtergrondinformatie over personen die in bovengenoemde archieven werd gevonden, was de website Joodsmonument.nl geschikt. Van veel Joodse eigenaren van Nijkerks vastgoed staat daarbij vermeld of en, zo ja, wanneer zij tijdens de oorlog werden vermoord. Van deze bron is gebruikgemaakt in zoverre die gegevens nog niet bekend waren, zoals het geval was bij de familie Van Esso uit Amsterdam.

Bij een aantal van de personen die op deze website staan, wordt vermeld dat er een zogenaamd Jokos-dossier van hun gezin bestaat. Deze dossiers bevatten grotendeels financiële stukken en gegevens over inventarissen van woningen. Tijdens de derde bijeenkomst van de begeleidingscommissie werd besloten drie dossiers te raadplegen, omdat daar mogelijk een link met de gemeente zou kunnen liggen. Dat waren de dossiers van de gemeenteburgemeester Mozes Spanjar, de vooddenhandelaren Izaak en Jetje Fortuijn en van de winkelier Samuel de Liver.²⁶ Om inzage in deze dossiers te krijgen, werd een schriftelijk verzoek ingediend bij de directeur van het Joods Maatschappelijk Werk in Amsterdam. Dat verzoek werd ingewilligd, maar omdat de dossiers tijdens de onderzoeksperiode werden gedigitaliseerd, hebben we alleen de Jokos-dossiers van Fortuijn en De Liver kunnen inzien.

Database Joodse Landbouwgronden

Behalve het nagaan van gedwongen verkoop van woonhuizen en bedrijfspanden, is ook onderzoek gedaan naar de gedwongen verkoop van (landbouw)gronden. Het belangrijkste archief daarvoor is dat van de Goedkeuring van Overdracht van Joodse landbouwgronden. Op 27 mei 1941 was al bepaald dat landbouwgronden die in Joodse handen waren, moesten worden verkocht voor 1 september van datzelfde jaar.²⁷ Om zicht te krijgen op de gedwongen verkoop van Joodse landbouwgronden, is gebruikgemaakt van de archieven van het Bureau voor de Goedkeuring van overdracht van Joodse landbouwgronden.

De archieven van het Bureau voor de Goedkeuring en Pachtbureaus/Grondkamers bevinden zich in het Nationaal Archief in Den Haag. Het overzicht van Joodse landbouwgronden die in de oorlog zijn verkocht, is digitaal beschikbaar bij het Joods Cultureel Kwartier in Amsterdam.²⁸ In dit archief staat één transactie vermeld waarbij een perceel land binnen de gemeente Nijkerk werd verkocht.

Rechtsherstel

Een volgende stap die werd genomen, betrof het nagaan van rechtsherstel. Hiervoor volstonden eerdergenoemde archieven zoals dat van het gemeentearchief, waaronder de kadastrale leggers, het digitaal kadaster, maar vooral de dossiers van het Nederlandse Beheersinstituut. Het beknopte onderzoek in het archief van de Raad voor het Rechtsherstel in het Nationaal Archief in Den Haag leverde geen relevante informatie op.

²⁵ NIOD, inv.nr. 094, Archief Omnia Treuhandgesellschaft m.b.H. Zie ook:

www.archieven.nl/nl/zoeken?miview=inv2&mivast=0&mizig=210&miadt=298&micode=094&milang=nl - geraadpleegd op 20 september 2022.

²⁶ Het betreft de Jokos-dossiers 18368 (Spanjar), 5999 (I. Fortuijn) en 9031 (S. de Liver).

²⁷ Vos en Ter Braake, 13.

²⁸ NA, 2.11.08.01 Inventaris van het archief van de Directie van de Landbouw: Afdeling Grond- en Pachtzaken, (1906) 1935-1964; Joods Cultureel Kwartier, 'Database Joodse landbouwgronden'.

Na een eerste bespreking met de Begeleidingscommissie werden enkele van de bovengenoemde archieven opnieuw geraadpleegd. Dat gold met name voor de NBI-dossiers en het gemeentearchief. Daarnaast werd intensief gebruikgemaakt van de studie van Van Straalen over de Nijkerkse Joodse gemeenschap voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Ook werden op verzoek van de Begeleidingscommissie diverse toegangen in het Gelders Archief onderzocht.

Met de overlevende oud-Nijkerker Louk de Liever uit Amersfoort werd een gesprek gevoerd om aanvullende informatie te verkrijgen en om te achterhalen of hij nog mensen kende die mogelijk betrokken moesten worden bij het onderzoek²⁹. In het voorjaar van 2023 werden met datzelfde doel advertenties geplaatst in het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* en het kwartaalblad *Benjamin* van het Joods Maatschappelijk Werk. Daarin werd gevraagd of nabestaanden van Joodse Nijkerkers informatie konden verstrekken over de omgang met Joods onroerend goed door de gemeente. Ook werden enkele nabestaanden per brief aangeschreven.

Uiteindelijk kwamen er drie reacties. De eerste was van Yaël de Liver, die informatie deelde over haar overgrootvader Levi de Liver en zijn Nijkerkse broers Philip en Samuel en hun erfgename Jos de Liver. Van Benjamin Salomon, zoon van Roza Salomon-Hamburger, kwam uit Israël het bericht dat hij geen relevante informatie had voor het onderzoek. Wel bedankte hij voor de moeite die met het onderzoek werd gedaan om duidelijkheid te krijgen in deze materie.³⁰ Met mevrouw Amalia Har-Toov, dochter van Jos de Liver, is e-mailcontact geweest waarin zij aangaf het Engels niet machtig te zijn. Vervolgens is de brief in het Ifriet aan haar verzonden. Hier is geen inhoudelijke reactie op gekomen.³¹

²⁹ Op 26 september 2023, vlak voor de afronding van dit onderzoek, overleed Louk de Liever in zijn woonplaats Amersfoort.

³⁰ E-mail van B. Salomon aan S. Staartjes, gemeente Nijkerk, 3 juni 2023: 'As far as I am aware, from conversations with my late mother (who passed away 4 years ago), I have no relevant information concerning the investigation. Nevertheless, I thank you for conducting such research and for approaching me.'

³¹ E-mail van M. Diederiks, gemeente Nijkerk, aan Amalia Har-Toov, 13 september 2023.

HOOFDSTUK 4

Ontrechting, leeghalen huizen en belastingen

Nu duidelijk is welke bronnen zijn geraadpleegd, komen we bij de eigenlijke onderzoeksresultaten. In dit hoofdstuk gaan we eerst kort in op de rol van burgemeester Bruins Slot en de houding van de Nijkerkse ambtenarij en politie. Daarna bespreken we de ontrechting van Joods vastgoed. Dat doen we aan de hand van de Verkaufsbücher en van andere bronnen, zoals NBI-dossiers en de kadastrale leggers in het Nijkerks gemeentearchief. Vervolgens besteden we aandacht aan Joods vastgoed dat wel in beheer genomen werd, maar niet verkocht. Vervolgens komen de roof van bedrijfsmatig Joods vastgoed en landbouwgronden aan bod. Daarna behandelen we het leegruimen van door Joden bewoonde woningen en het opnieuw toewijzen van lege woningen. Als laatste gaan we in op de belastingheffing die tijdens de oorlog plaatsvond.

Nijkerk en de bezetter

De gemeente Nijkerk stond tijdens de oorlog onder leiding van burgemeester Zwaantinus Bruins Slot. Deze jonge Hoogeveense accountant was in 1939 benoemd in zijn eerste gemeente als burgemeester en was uitgesproken anti-Duits. Hij vond het verschrikkelijk dat de plaatselijke democratische ordening met gemeenteraad en wethouders plaats moest maken voor een bestuursapparaat onder eenhoofdige leiding: de zijne.³² In 1941 werd dit zogenaamde 'führerprincipe' landelijk ingevoerd, waarbij het de plaats innam van het democratische staatsrecht. Burgemeesters kregen voortaan alle bestuurlijke taken van wethouders, de gemeenteraad en gemeentelijke commissies opgedragen. Daarbij stond zij wel onder toezicht van hogere organen, zoals de Commissaris der Provincie – de vroegere Commissaris der Koningin.³³ Toch beschouwde de burgemeester de wethouders nog als in functie.³⁴ Dat gold ook voor de notaris Reijers, blijkt uit twee notariële akten uit 1942, waarin Meiling respectievelijk landbouwgrond in de polder Arkemheen aan zijn zoon Albert verkocht en een woning en een pakhuis aan de Nieuwstraat aan zijn zoon Gerrit. In beide akten werd Meiling senior als wethouder aangeduid.³⁵

Joodse gemeenteambtenaren waren tegen die tijd al op non-actief gezet. Met een circulaire van 21 november 1940 was al het 'niet-arische' overheidspersoneel ontslagen. De ambtenaren zouden gedeeltelijk hun loon doorbetaald krijgen.³⁶ In Nijkerk had deze maatregel effect op één ambtenaar. Dat was de gemeentelijke keurmeester Mozes Spanjar, die met zijn gezin woonde aan de Van Delenstraat nummer 15. Hij was aanvankelijk slager in Rijssen, maar verhuisde in 1938 naar Nijkerk, waar hij dat jaar als hulpkeurmeester in dienst van de gemeente trad.³⁷ Als keurmeester was hij verantwoordelijk voor de controle op onder meer de hygiëne in slachterijen. Na zijn ontslag werd hem wachtgeld uitbetaald.³⁸

³² Van Renssen, 93-94.

³³ P. Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam, 2006) 291.

³⁴ Van Renssen, 95.

³⁵ Digitaal Kadaster, Afschrift openbaar register - Hyp4 dl 2298 nr 128 reeks ARNHEM. Het betrof het pand bekend als sectie B 2591. Dat pand was geen Joods vastgoed.

³⁶ Romijn, 184-185.

³⁷ <https://www.Joodsmonument.nl/nl/page/129937/mozes-spanjar>; <https://oorlogsdodendinkelland.nl/slachtoffers/oude-gemeentedenekamp/spanjar-mozes/>

³⁸ NA, NBI, 2.09.16.02, inv.nr. 4872, Bartus Reuyl, H., dossier Spanjar, M., Nijkerk [PD10 1175], 18 januari 1954, A. Gottschalk aan de Raad voor het Rechtsherstel, afd. Voorzieningen Afwezigen, 's-Gravenhage.

Ten aanzien van de politie werden andere maatregelen getroffen. De Duitsers hieven de gemeentepolitie grotendeels op en de meeste verantwoordelijkheden voor de plaatselijke politie werden aan de burgemeesters ontnomen.³⁹

Aan het begin van de oorlog telde het Nijkerkse politiekorps vijf gemeenteveldwachters onder leiding van een Inspecteur van Politie.⁴⁰ Tijdens de reorganisatie werd dat korps samengevoegd met de marechaussee, waarvan het hoofdkantoor voor de Nijkerkse afdeling in Arnhem was gevestigd. In maart 1943 was de hele reorganisatie van het Nederlandse politieapparaat afgerond. Burgemeester Bruins Slot schreef die maand daarover in zijn dagboek:

*'De burgemeesters zijn nu 'plaatselijk gezagsdragers' geworden en als zodanig zijn en blijven ze hoofd van de politie, maar organiek hebben ze met het korps marechaussee niets te maken. Orders worden gegeven aan de hoogste in rang en deze moet op zijn wijze deze orders uitvoeren. Met Van der Krol zal ik het zeker redden. Dit is een goed politiemans en een sympathieke kerel. Vandaag (middag) heb ik dan officieel afscheid genomen van de gemeenteveldwachters op de raadszaal en hen in tegenwoordigheid van de marechaussee toegesproken. De oudste veldwachter Peterkamp dankte mij voor alles namens de veldwachters en Van der Krol zegde ook namens de marechaussee een goede samenwerking toe. Hij zag in mij, zo zei hij, de burgemeester en het hoofd der politie en zijn houding zou daarmee in overeenstemming zijn.'*⁴¹

Uit de woorden van Van der Krol blijkt dat Bruins Slot door de Nijkerkse marechaussee-afdeling nog steeds werd gezien als hoofd van de politie. De burgemeester had dat vooral te danken aan zijn persoonlijke gezag. De organisatorische veranderingen deden daar niets aan af. *'De veldwachters gaan dan over'*, schreef Bruins Slot op 6 december 1942 in zijn dagboek over de reorganisatie. *'Er moeten echter nog uitvoeringsbesluiten komen. De burgemeester blijft hoofd van de politie, maar kan alleen zakelijke opdrachten geven.'*⁴² Wat nog wel tot zijn taken behoorde, was het handhaven van de openbare orde. In de oorlogsjaren die volgden, werd de burgemeester dan ook betrokken bij acties van de veldwachters, zoals blijkt uit een rapport van de gemeenteveldwachters Hendrikus de Graaf en Pieter van der Veer aan de burgemeester.⁴³ Ook werden acties door de veldwachters gerapporteerd aan burgemeester Bruins Slot, zoals het verzegelen van leegstaande Joodse huizen.⁴⁴

Ontginningen aan de Laak

Een bijzonder initiatief nam Bruins Slot in september 1942. Dat betrof een ultieme poging van zijn kant om Joodse Nijkerkers voor deportatie te behoeden. Zijn plan was om de Joodse mannen te werk te stellen bij een ontginningsproject van de Heidemij bij De Laak, het watertje tussen Nijkerkerveen en Hoevelaken, op de grens van Gelderland en Utrecht. Van een goed contact bij de Sicherheitsdienst in Arnhem, SD Hauptscharführer Willy Bühe, kreeg hij het voor elkaar dat zij in hun huizen mochten blijven wonen en overdag aan het ontginningsproject mochten werken. Toen deze truc niet langer werkte en de gezinnen alsnog het bevel kregen te vertrekken, bezocht hij SS-Hauptsturmführer Ferdinand aus den Fünten in Amsterdam. Die was onder meer

³⁹ Romijn, 425.

⁴⁰ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 588, personeelsdossier H. Diepenbroek, BS aan Secretaris-Generaal van het Departement van Binnenlandsche Zaken, 4 januari 1941.

⁴¹ Van Renssen, 103-104.

⁴² Van Renssen, 103.

⁴³ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, gemeenteveldwachters H. de Graaf en P.T. van der Veer, proces-verbaal van de verdeling van levensmiddelen welke aan bederf onderhevig zijn en afkomstig uit de woningen der Joden, 12 april 1943.

⁴⁴ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, gemeenteveldwachter J.A. Peterkamp aan burgemeester Z. Bruins Slot, 29 oktober 1943.

verantwoordelijk voor de deportatie van Joden uit Nederland. De poging mislukte, zoals hij ook wel min of meer had verwacht.⁴⁵ Bruins Slots' streven geeft wel zijn positieve houding aan die hij tegenover de Joodse Nijkerkers innam.⁴⁶

Maar hoe gingen hij en zijn ambtenaren verder om met het vastgoed van Joodse Nijkerkers na hun vertrek op 9 april 1943? Daarvoor geven het gemeentearchief, het kadaster en het NBI de nodige informatie.

Ontrechting

Diverse woningen die eigendom waren van Joden werden in beheer genomen door het ANBO. Vooral het ANBO, met onder meer een bijkantoor in Utrecht van de Haagse NSB-makelaar De Vries, blijkt tijdens en ook nog na de oorlog een belangrijke rol te hebben vervuld bij het beheer en de verhuur van ontrechte Joodse woningen. Dat betroffen allereerst de elf woningen die in de Verkaufsbücher staan vermeld.

Enkele panden die door de NGV via het ANBO werden verkocht en die wel in de Verkaufsbücher staan vermeld, waren eigendom van de welgestelde Amsterdamse familie Van Esso. Deze familie bezat de panden Spoorstraat 14 tot en met 28 en daarnaast Stationsweg 20. Dat laatste huis werd tijdens de oorlog verwoest en gesloopt.⁴⁷ Spoorstraat 14 tot en met 24 waren eigendom van Samuël en Sientje van Esso-Van Esso. Spoorstraat 26 en 28 waren eigendom van hun zoon Berthold Isador van Esso. Samuël en Sientje van Esso overleefden de oorlog niet. Samuël overleed in op 26 mei 1942 een natuurlijke dood in Amsterdam. Zijn vrouw overleed tijdens een treintransport op 18 april 1945 van Bergen-Belsen naar Theresienstadt. Hun zoon werd op 13 april 1945 vermoord in Elburg. Zijn echtgenote Louise Roozendaal overleefde de oorlog wel.⁴⁸

Spoorstraat 14 en 16 werden verkocht aan 'v.d. Leck' uit Amersfoort op 16 juli 1943 namens de NVG via het ANBO.⁴⁹ Spoorstraat 18 en 20 werden tijdens de oorlog gekocht door J. Staal, die op Spoorstraat 20 woonde. Hij kocht die huizen volgens de Verkaufsbücher op 15 juni 1943. Diezelfde dag verkocht Staal die huizen mogelijk door aan Willem van Essen uit Voorthuizen, hoewel die ze, volgens een brief van de Nijkerkse notaris Beekman uit 1953, van het ANBO kocht.⁵⁰ Spoorstraat 22 tot en met 28 werden, volgens notaris Beekman in 1953, op 1 april 1943 gekocht door Arie Schakel te Soesterberg. In de Verkaufsbücher staat als koper van de nummers 22 en 24 echter N. van Kuijk uit Veenendaal vermeld, maar wel op diezelfde datum.⁵¹

Bekend is echter dat de Verkaufsbücher niet volledig zijn, omdat niet alle ontrechte woningen verkocht zijn. Dat blijkt ook uit nader onderzoek in het NBI en in het gemeentearchief, waar het panden van Joodse eigenaren in Nijkerk betreft. Dat toont aan

⁴⁵ Gelders Archief (GA), Toegang 0039 Gedeputeerde Staten, Inv.nr. 6212 Onteigening van gemeentelijke eigendommen, 1850, 1946-1947 - 08.4. Gemeenten, 6357 Nijkerk, 1925-1949, Provinciale Waterstaat van Gelderland aan Gedeputeerde Staten, 26 september 1945.

⁴⁶ Van Renssen, 140-150.

⁴⁷ NA, NBI, 2.09.16.04, inv.nr. 200633, Esso-van Esso, S. van, Amsterdam, bewindvoerder Meyer van Esso, Verslag Dossier no. 4169/3629/div/Ny//es, 11 april 1946.

⁴⁸ www.Joodsmonument.nl/nl/page/154909/sientje-van-esso-van-esso - geraadpleegd op 8 augustus 2022; <https://www.Joodsmonument.nl/nl/page/675323/over-het-lot-van-louis-gast-en-berthold-isador-van-esso> - Twee artikelen in *Oud Meppel*, maart 2015 en juni 2015, geraadpleegd op 8 augustus 2022; NA, NBI, 2.09.16.04, inv.nr. 200633, Esso-van Esso, S. van, Amsterdam, Notaris C.E. Massee, Amsterdam, Verklaring van erfrecht en gerechtigheid, 3 september 1951.

⁴⁹ NA, NBI, Verkaufsbücher, inv.nr. 532.7, Algemeen laufnr. 2954; NBI, 2.09.16.04, inv.nr. 200633, Esso-van Esso, S. van, Amsterdam, bewindvoerder Meyer van Esso, Verslag Dossier no. 4169/3629/div/Ny//es, 11 april 1946; GAN, GA 0876/02, Notaris Mr. D.J. Beekman aan Ambtenaar van Sociale Zaken gemeente Nijkerk, 18 april 1953.

⁵⁰ NA, NBI, Verkaufsbücher, inv.nr. 532.6, Algemeen laufnr. 2562; GAN, GA 0876/02, Notaris Mr. D.J. Beekman, 18 april 1953.

⁵¹ NA, NBI, Verkaufsbücher, inv.nr. 532.7, Algemeen laufnr. 2955; NA, NBI, 2.09.16.04, inv.nr. 200633 Esso-van Esso, S. van, Amsterdam, bewindvoerder Meyer van Esso, Verslag Dossier no. 4169/3629/div/Ny//es, 11 april 1946; GAN, GA 0876/02, Notaris Mr. D.J. Beekman, 18 april 1953.

dat er in totaal 43 woningen en bedrijfspanden in Nijkerk Joods eigendom waren. Daarnaast zijn er nog zeven panden gevonden die bewoond werden door Joden, maar die eigendom waren van niet-Joden.

Enkele adressen die niet in de Verkaufsbücher staan vermeld, maar via het digitale kadaster zijn onderzocht, betreffen Holkerstraat 9 en 13. De eerste woning was eigendom van de slager Henri Hamburger. Tijdens de oorlog werd die niet verkocht, maar wel verhuurd door het ANBO.⁵² De tweede woning was eigendom van Joseph (Joop) de Liever, medefirmant van de kledingwinkel op Singel 28, samen met zijn broer Louis. In 1946 meldde Bruins Slot aan de afdeling van het NBI in Arnhem dat de familie De Liever-Serphos de eigenaar van Holkerstraat 13 was.⁵³

Gegevens uit het gemeentearchief laten zien dat het pand aan Stationsweg 18, eigendom van Levi de Liver Mozeszoon, door het ANBO werd beheerd en verhuurd.⁵⁴ Uit het archief van deze tak van de familie De Liver, dat berust bij Yaël de Liver, een achterkleindochter van Levi de Liver, blijkt dat hij daarnaast de eigenaar was van Stationsweg 16. Ook dat pand werd door de Niederländische Grundstückverwaltung in beslag genomen en vervolgens verhuurd door het ANBO. Dat gebeurde vanaf 1 augustus 1942 tot maart 1946.⁵⁵ Het ANBO nam ook het woonhuis van de familie De Liever aan Holkerstraat 13 in beslag, alsook Hoogstraat 9, eigendom van Hartog de Rooij uit Putten en Singel 28, eigendom van Louis de Liever.⁵⁶

Een document uit het gemeentearchief dat daar inzicht in geeft, betreft een ambtelijke nota met de titel *'Gegevens betreffende onkosten van gemeenten terzake van het op transport stellen van Joden – 15 mei tot 1 oktober 1943'*. Die titel dekt de lading niet. Deze nota, gedateerd 6 november 1943, betreft weliswaar een kostenoverzicht, maar het betreft niet het transport van Joden. De kosten die vermeld worden, hebben betrekking op de herstel- en inrichtingskosten van woningen waar Joden in woonden zodat anderen in die woningen konden trekken.

Uit de nota blijkt dat het ANBO aanspreekpunt en beheerder was van de panden aan Holkerstraat 13, Nieuwstraat 12 en Singel 28. Onder de kolom *'Nota ingediend bij'*, staat bij deze panden vermeld: *'A.N.B.O., Mariahoek 21, Utrecht.'* Zo blijkt uit dit document dat de gemeente op verzoek of in opdracht van het ANBO, maar ook van de Omnia-Treuhandgesellschaft, inboedels uit huizen van Joden haalde en die verzegelde en de huizen vervolgens in gereedheid bracht voor bewoning door 'ariërs'. De betaling van de nota's die de gemeente indiende bij het ANBO zou volgen zodra *'de bate het toelaat'*, vermeldt de opsteller van

⁵² NA, NBI, 2.09.16.06, inv.nr. 85769, Hamburger, Nijkerk, J. Florijn, Vermogenstoestand fam. Hamburger in 1947, 28 februari 1947.

⁵³ NA, NBI, 2.09.16.09, inv.nr. 123531, Liever, J.M. de, Nijkerk, Bruins Slot aan NBI, Arnhem, 23 juni 1949. Bewindvoerder van de erfenis van Joseph de Liever was vanaf 12 februari 1947 zijn zwager Isedore Serphos uit Heemstede, die al voor zijn deportatie door De Liever als gevolmachtigde was aangewezen, zie: NA, NBI, 2.09.16.09, inv.nr. 123531, Liever, J.M. de, Nijkerk, NBI, 12 februari 1947; <https://www.Joodsmonument.nl/nl/page/129967/rika-sophia-de-liever-serphos>. Op 31 oktober 1950 werd dat zijn broer Gerzon Serphos uit Haarlem, zie: NA, NBI, 2.09.16.09, inv.nr. 5008, Liever, J., Nijkerk, NBI, Bureau Amsterdam, Vermogensopstelling 1945 t/m 1949, 31 januari 1951.

⁵⁴ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, G. Wedekind, Sachbearbeiter der Omnia Treuhandges. M.B.H, Apeldoorn aan Das Katasteramt p/A. Secretariat der Gemeente Nijkerk, 31 maart 1944; GAN, 191, Bevolkingsregister 1936-1948, Woningregister Sparrenlaan – De Veenhuis; GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, Gemeentesecretaris Nijkerk aan Wedekind, sachbearbeiter der Omnia Treuhandges. Mb.H., Waltersingel 85, Apeldoorn, 18 april 1944.

⁵⁵ Archief Y. de Liver, S. de Liver-De Liver aan Beheerder A.N.B.O., 22 juli 1946. In het schrijven wordt per abuis Stationsstraat 16 genoemd. Dat geldt ook voor het schrijven van de A.N.B.O. aan S. de Liver-De Liver, 4 februari 1946.

⁵⁶ Holkerstraat 13: GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, Ortskommandantur Apeldoorn aan Bruins Slot, 27 oktober 1943; Bron eigenaar: GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, Gemeentewerken van Nijkerk, W. Postema, technisch ambtenaar, Gegevens betreffende onkosten van gemeenten terzake van het op transport stellen van Joden – 15 mei tot 1 oktober 1943, 6 november 1943; Hoogstraat 9: GAN, Kadastrale leggers, legger 9, artikel 5661 en Kadastrale leggers, legger 12, artikel 6466; Singel 28: GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, W.A. Aalbers aan gemeentesecretaris Nijkerk, 16 juni 1943; idem, Secretaris Nijkerk aan ANBO, 10 december 1943.

de nota bij de panden Holkerstraat 13 en Nieuwstraat 12. Daarbij verwijst hij naar correspondentie met het ANBO dat jaar.⁵⁷ Zoals gezegd, was Holkerstraat 13 eigendom van de familie De Liever-Serphos.⁵⁸ Ook andere panden, onder meer die van Salomon Nihom aan de Langestraat, werden niet in beslag genomen en, voor zover bekend, ook niet verkocht, maar wel verhuurd. Omdat ze niet werden verkocht, staat ze ook niet in de Verkaufsbücher.

De centrale rol die het ANBO vervulde, blijkt ook uit het gegeven dat tijdens en kort na de oorlog nieuwe huurders van Joodse woningen hun huurpenningen vaak aan het ANBO overmaakten. Dat betrof de Nijkerkse woningen die door de Niederländische Grundstückverwaltung (NGV) waren ontrecht. Die werden grotendeels verkocht, waarna die huizen weer werden verhuurd door de nieuwe eigenaren, zoals blijkt uit de koopakte van de huizen Spoorstraat 30 en 32 aan Hendrik van Sweden. Hij kocht beide panden via het ANBO van de NVG en werd daarna gerechtigd de huren te innen.⁵⁹ Van januari 1943 tot januari 1944 had het ANBO de huur van beide woningen geïncasseerd.⁶⁰ Van Sweden werd gerechtigd om de huren te innen, maar moest als nieuwe eigenaar ook de gemeentelijke riool- en wegenbelasting betalen, blijkt uit de koopakte.⁶¹

Opmerkelijk is wel dat na de bevrijding de huur van enkele huizen in Nijkerk weer aan het ANBO werd overgemaakt, die tegen die tijd onder beheer stond van de Nederlandse overheid. Dat gold bijvoorbeeld voor de huur van de panden Singel 16 en Singel 18, eigendom van de inmiddels vermoorde weduwe Johanna Van der Hoeden-Turksma. In 1943 waren beide huizen en ook een derde pand van weduwe Van der Hoeden, Bagijnenstraat 10, gekocht door Arend Wassink, een Nijkerkse NSB'er. Wassink was een ijzerhandelaar die zich had aangemeld bij de SS. Hij kon drie woonhuizen en een pakhuis kopen dankzij een lening van 11.000 gulden, die hij in september 1943 aanging bij zijn welgestelde Nijkerkse partijgenoot Pieter van Leeuwen Boomkamp.⁶² Waarschijnlijk is dat hij vanaf de koop de huurinkomsten ook zelf inde. Toch werd de huur na de oorlog tot en met mei 1946 ontvangen door het ANBO.⁶³ Onduidelijk is vanaf welk moment dat is geweest.

Onroerendgoedtransacties in het Gelders Archief

Uit de Verkaufsbücher en het gemeentearchief kwamen geen gegevens naar voren waaruit bleek dat de gemeente Nijkerk tijdens de oorlog zelf Joods vastgoed kocht. Wanneer daar toch sprake van is geweest, dan zouden die transacties terug te vinden moeten zijn in archieven van de provincie Gelderland. Bij onderzoek in het Gelders Archief in Arnhem zijn dergelijke transacties niet gevonden. Wel wordt melding gemaakt van enkele andere transacties, bijvoorbeeld de verkoop door notaris A. Colenbrander van Huize De Brink aan de gemeente in 1941 en vervolgens de verhuur van datzelfde huis aan notaris Colenbrander door de gemeente voor een periode van drie jaar.⁶⁴

⁵⁷ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, Gemeentewerken van Nijkerk, W. Postema, technisch ambtenaar, Gegevens betreffende onkosten van gemeenten terzake van het op transport stellen van Joden – 15 mei tot 1 oktober 1943, 6 november 1943.

⁵⁸ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, Ortskommandantur Apeldoorn an den Bürgermeister der Gemeinde Nijkerk, 27 oktober 1943.

⁵⁹ Archief Y. de Liver, Koopakte Spoorstraat 30 en 32, 14 december 1943; NA, NBI, 2.09.16.09, inv.nr. 119172, Liver, S. de, Nijkerk; NBI, Archief 2.09.16, Verkaufsbücher, inv.nr. 536.7 Algemeen laufnr. 7003; GAN, GA 0876/02, Notaris Mr. D.J. Beekman, 18 april 1953.

⁶⁰ NA, NBI, 2.09.16.09, inv.nr. 119172, Liver, S. de, Nijkerk, Notaris E.P. Reijers, Nijkerk, Beginverslag en rekening en verantwoording, 30 september 1948.

⁶¹ Archief Y. de Liver, Koopakte Spoorstraat 30 en 32, 14 december 1943.

⁶² NA, NBI, 2.09.16, Verkaufsbücher, inv.nr. 536.3, Algemeen laufnr. 4232; NA, NBI 2.09.16.16, inv.nr. 193809, Wassink, A., Nijkerk, Joh. Van Elfrinkhof aan Secretaris van den Vertegenwoordiging Apeldoorn van het NBI, 6 september 1947

⁶³ NA, NBI, 2.09.16.06, inv.nr. 91034, Hoeden-Turksma, S. van der, Nijkerk, J. Florijn, Nijkerk aan NBI, Apeldoorn, 10 oktober 1947.

⁶⁴ Gelders Archief (GA), Toegang 0039 Gedeputeerde Staten, Huur en pacht van gemeentelijke eigendommen, 1816-1949, inv.nr. 6476 Nijkerk, 1867-1949, Besluit Burgemeester van Nijkerk, 29 augustus 1941 en 2 maart 1942.

De conclusie mag daarom zijn dat de gemeente Nijkerk geen onroerende goederen van Joodse Nederlanders heeft gekocht tijdens de oorlog.

Leegstaande woningen en ontruiming

In het voorjaar van 1943 moesten alle Joodse Nijkerkers zich melden in Vught. Wie niet al was ondergedoken, vertrok. Hun woningen kwamen daarmee leeg te staan. De woningen werden vervolgens ontruimd. Een belangrijke rol bij het ontruimen hiervan speelde de marechaussee, oftewel de gemeentepolitie van Nijkerk die, zoals beschreven, formeel niet langer onder het gezag stond van burgemeester Bruins Slot. Tegelijk was de burgemeester wel verantwoordelijk voor de gang van zaken.

Een van de taken van de burgemeester en de marechaussee was het toezien op de leegstaande huizen van Joodse Nijkerkers. Daarvoor moest de burgemeester verantwoording afleggen aan Duitse instanties. De burgemeester werd aangesproken op zijn plichten. Zelf werkte hij samen met de gemeenteveldwachters bij het invullen van de nieuwe taken. Zo kreeg gemeenteveldwachter J.A. Peterkamp op 29 oktober 1942 de opdracht een woon-winkelhuis van weduwe Van der Hoeden te verzegelen. In zijn rapport schreef hij: *'Na bekomen opdracht, de toegangsdeuren der woning en winkel van de Wed. S. v.d. Hoeden Singel 16 te Nijkerk, gesloten en verzegeld, nadat de in die woning aanwezige inboedel enz.: was geïnfentarieerd. Naar ik vernam is genoemde Wed. S. v.d. Hoeden sedert eenige dagen als patiënte opgenomen in het Ned. Israël. Ziekenhuis te Amsterdam, waarvoor via de Joodsche Raad te Arnhem reisvergunning is verleend.'*⁶⁵

Vijf dagen eerder, op 24 oktober, was door *'J. Dekker, gemeente- en onbezoldigd rijksveldwachter van en te Nijkerk, in opdracht van den Heer Inspecteur van Politie te Nijkerk, in verband met de arrestatie van niet-arische personen, t.w. de familie Fontein, wonende in de Nieuwstraat No 12, dit pand, door hem verzegeld geworden, o.a. achter het huis de schuur 3 deuren, boven de ramen, beneden de ramen en alle deuren. Dit verzegelen is geschied door middel van lak en gemeentestempel en papier of touw.'*⁶⁶

Rol van gemeentewerken bij ontruiming

Onder leiding van gemeenteopzichter Evert van Rootselaar speelde de dienst Gemeentewerken een actieve rol bij het leeghalen van de Joodse woningen. Dat blijkt onder meer uit de hierboven al genoemde nota van 6 november 1943. Die laat zien dat de gemeente voor 414,70 gulden aan werkzaamheden uitvoerde voor het *'op transport stellen van Joden'*. Zoals gezegd betrof dat niet de daadwerkelijke reiskosten die door de gemeente zouden zijn betaald, maar kosten die gemoeid waren met het ontruimen en verzegelen van Joodse woningen in opdracht van de Duitse autoriteiten.

De werkzaamheden betroffen het transporteren van de inventaris van het woonhuis Singel 28 van Louis de Liever en het ontruimen van dertien leegstaande woningen en bewoonbaar maken daarvan voor de nieuwe bewoners. De rekeningen werden ingediend bij de beheerders van de woningen zoals het ANBO en de Omnia-Treuhandgesellschaft, waar de betreffende medewerker G. Wedekind werkzaam was als *Sachbearbeiter* en aan wie de nota werd geadresseerd. Andere rekeningen kwamen ten laste van de eigenaars van panden of van de nieuwe bewoners.⁶⁷ Hieruit blijkt dat het ANBO en de Omnia-Treuhandgesellschaft roerende goederen uit ontrechte Joodse woningen hebben geroofd.

⁶⁵ GAN, 2.1.31, Kabinet, inv.nr. 566b Administratie Joden 1940-1943, rapport door Peterkamp aan burgemeester van Nijkerk, 29 oktober 1942.

De verkeerde spelling van de naam 'Fontein' in plaats van 'Fortuijn' staat zo in de originele notitie van J. Dekker.

⁶⁶ GAN, 2.1.31, Kabinet, inv.nr. 566b Administratie Joden 1940-1943, J. Dekker, gemeente-politie Nijkerk, 24 oktober 1942, rapport.

⁶⁷ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, Gemeentewerken van Nijkerk, W. Postema, technisch ambtenaar, Gegevens betreffende onkosten van gemeenten terzake van het op transport stellen van Joden – 15 mei tot 1 oktober 1943, 6 november 1943.

De helft van de kosten die in deze notitie worden genoemd, was op 6 november 1943, de datum van de notitie, ook daadwerkelijk betaald door de gefactureerde personen of instanties. Van de rest zou uiteindelijk niet alles worden betaald, blijkt uit de notulen van de gemeenteraad uit 1947. De rekening die aan NSDAP'er Pellmann uit Terschuur was gestuurd voor het transport van de inboedel van de familie De Liever, werd dat jaar als oninbaar afgeboekt omdat Pellmann was overleden.⁶⁸ Evenals het ANBO en de Omnia-Treuhandgesellschaft lijkt Pellmann roerende goederen uit ontrechte Joodse huizen te hebben geroofd.

Op diezelfde 6 november dat de nota werd opgesteld, schreef Bruins Slot een briefje aan 'het departement van Binnenlandsche Zaken', waarin hij opgave deed van de 'onkosten van gemeenten terzake van het op transport stellen van Joden.' De kosten betroffen volgens Bruins Slot onder meer de kosten voor transport van 'afgevoerde Joden' en dan met name die van een zieke vrouw per ziekenauto naar Westerbork. Dat had 109,20 gulden gekost. Verder benoemde hij de kosten 'van bewaring, opslag en bewaking van door Joden achtergelaten inventarissen: nihil' en de 'kosten voor ontruiming van door Joden bij hun afvoering achtergelaten woningen'. Die laatste post bedroeg 291,95 gulden.⁶⁹ In het totaal was dat 401,15 gulden.

Ondertussen stelde gemeenteopzichter Evert van Rootselaar, sinds 1919 in dienst bij de gemeente, ook nog een andere rol. Hij bracht de inboedel van Samuël de Liver in veiligheid door die op te bergen.⁷⁰ De Liver was eigenaar en bewoner van Spoorstraat 30. Dat blijkt uit het beginverslag en de rekening en verantwoording die de Nijkerkse notaris Reijers na de oorlog opstelde over de nalatenschap van deze familie. Na een oproep in de *Nijkerkse Courant* meldde Van Rootselaar dat hij die inventaris had 'opgeborgen in een Gemeentelijk gebouw (thans de zolder van de Openbare School in de Gasthuisstraat)'.⁷¹ We mogen ervan uitgaan dat de goederen zijn teruggegeven door de gemeenteopzichter omdat de melding staat opgetekend in het beheersdossier van familie De Liver.

Toezicht op leegstaande woningen

De verantwoordelijkheid voor het toezicht op de leegstaande woningen berustte niet bij de hoofdinspecteur van politie of bij de burgemeester, maar bij de Duitse autoriteiten. De Sicherheitspolizei uit Arnhem schreef op 20 oktober 1942 aan Bruins Slot: 'Auf das Schreiben vom 17.10.42 teile ich Ihnen mit, daß eine Freigabe der Wohnung durch die Deutsche Sicherheitspolizei nicht mehr erfolgen kann. Es wird Ihnen anheim gestellt, sich mit dem Einsatzstab Rosenberg, Amsterdam, Telefon 38520, in Verbindung zu setzen. Diese Stelle ist allein berechtigt, über Wohnungen zu verfügen.'⁷²

De zeggenschap over Joods onroerend goed lag blijkbaar al voor de definitieve reorganisatie van de Nederlandse politie bij de Duitsers. Een belangrijke rol daarbij was weggelegd voor F.H. Pellmann uit Terschuur. Hij werd door de Duitsers verantwoordelijk gesteld voor het afvoeren van meubels van Joodse inwoners, schreef hij in december 1943. Pellmann bemande onder meer het Steunpunt Barneveld van de Duitse Nazipartij, de NSDAP, 'Arbeitsbereich in den Niederlanden'.⁷³ De Arbeitsbereich betrof de Nederlandse afdeling van de Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei.

⁶⁸ GAN, Notulen gemeenteraad, 3 december 1947, Doss.no. 17.0, no. 31, p.2.

⁶⁹ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, Bruins Slot aan den heer Secretaris-Generaal van het Departement van Binnenlandsche Zaken te Apeldoorn, 6 november 1943.

⁷⁰ GAN, Personeelsdossier E. van Rootselaar.

⁷¹ NA, NBI, 2.09.16.09, inv.nr. 119172, Liver, S. de, Nijkerk, Notaris Reijers, Nijkerk, Beginverslag en rekening en verantwoording, 1, 30 september 1948; Idem, Notaris Reijers, Nijkerk, Beginverslag en rekening en verantwoording, 30 september 1948.

⁷² GAN, 2.1.31, Kabinet, inv.nr. 566b Administratie Joden 1940-1943, Krim, Bevelhebber der Sicherheitspolizei en SD, Arnhem aan burgemeester Nijkerk, 20 oktober 1942.

⁷³ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, F.J. Pellmann aan Gemeinde Nykerk, zd. (ingekomen 3 december 1943 bij Bouw- en Woningtoezicht Nijkerk).

Inmiddels is duidelijk geworden dat de gemeente maatregelen nam nadat de 'Jodenhuizen', zoals ze genoemd werden, eenmaal leeg waren komen te staan. Van diverse huizen werd de inboedel verhuisd naar andere panden, zodat de huizen te verhuren waren. Daarmee speelt de gemeente Nijkerk in enkele NBI-dossiers een rol. In februari 1944 meldde de technisch ambtenaar Postema aan burgemeester Bruins Slot: *'De Jodenmeubelen werden door ons opgeslagen in onderstaande perceelen: Veenestraat 18, Singel 16, Singel 28, Nieuwstraat 17, Kruitstraat 1, Holkerstraat 9, Kloosterstraat 3, v. Deelenstraat 15, Stadswaag, Singel 22'*. Daarop volgde de mededeling dat *'al deze goederen worden beheerd door den Heer F.H. Pellmann te Terschuur'*.⁷⁴ Pellmann had volgens Postema al diverse meubels weggehaald. Dat kon hij doen omdat hij de sleutels had van de vertrekken waarin de meubels stonden opgeslagen.

Verhuur van ontruimde woningen

Al gauw kwamen er verzoeken binnen bij de gemeente Nijkerk om de leegstaande en ontruimde woningen te mogen huren. Dat had te maken met de bestaande woningnood, die niet alleen in Nijkerk bestond.

Ook de gemeente zelf regelde een leegstaande ontrechte Joodse woning als huurwoning voor een van haar ambtenaren. Het ging om Spoorstraat 26, het woonhuis van de familie De Liever, maar eigendom van Van Esso junior. De woning werd verhuurd door het ANBO. Het ANBO gaf daar toestemming voor aan burgemeester Bruins Slot op 24 november 1942. De burgemeester had daarvoor telefonisch contact gehad met het bijkantoor van het ANBO in Utrecht.⁷⁵ Op 23 februari 1943 antwoordde Bruins Slot aan het ANBO-bijkantoor dat de nieuwe huurder Niek de Boer was, een Nijkerkse kistenfabrikant.⁷⁶ De nieuwe huurder was dus uiteindelijk geen ambtenaar van de gemeente, maar een ondernemer. De Boer moest een nieuwe woning vinden omdat zijn fabriek met woonhuis in december was gevorderd door de Duitse Kriegsmarine.⁷⁷

Opmerkelijk is een briefje van de Ortskommandantur in Apeldoorn. Daarin wordt Bruins Slot min of meer bevolen met de nieuwe huurder van Holkerstraat 13 een officieel huurcontract aan te gaan, hoewel het pand dus verhuurd werd door het ANBO. De huurder woonde er al enkele maanden en had de woning destijds toegewezen gekregen door het *'Artilleriearsenal Nijkerk'* via de Ortskommandantur Amersfoort.⁷⁸ De brief lijkt de suggestie te wekken dat de gemeente Nijkerk hier enige zeggenschap over heeft gehad. In de archieven blijkt echter niet te achterhalen of dat daadwerkelijk zo was. De gemeente lijkt een enkele keer te hebben bemiddeld tussen nieuwe huurders en een nieuwe verhuurder. Die verhuurder was het ANBO, maar ook de Omnia-Treuhandgesellschaft, blijkt uit correspondentie van de gemeente Nijkerk met deze organisatie in 1943.⁷⁹

De eerdergenoemde notitie van 6 november 1943 is ook in dit opzicht opvallend, omdat daaruit mogelijke betrokkenheid van de gemeente Nijkerk blijkt. In de kolom *'Nota ingediend bij:'* staat namelijk genoteerd: *'Aug. 4, Ontruimen en verzegelen der*

⁷⁴ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, Technische ambtenaar aan den Heer Burgemeester der gemeente Nijkerk, 14 februari 1944. Duitse vertaling van deze brief namens Bruins Slot: GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, Bruins Slot an den Herrn Beauftragten des Reichkommissars für die Provinz Gelderland', 1 maart 1944.

⁷⁵ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E566b, ANBO aan de burgemeester van de gemeente Nijkerk, 24 november 1942.

⁷⁶ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E566b, Bruins Slot aan ANBO, 23 februari 1943.

⁷⁷ 'Kistenfabriek N. de Boer', in: R. Beekman en M. Pater, *'Verdwenen bedrijven in Nijkerk en Nijkerkerveen'*, (Nijkerk, 2015) 46.

⁷⁸ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, Ortskommandantur Apeldoorn an den Bürgermeister der Gemeinde Nijkerk, 27 oktober 1943.

⁷⁹ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, Gemeentesecretaris Nijkerk aan W.A. Aalbers, Sachbearbeiter der Omnia Treuhandgesellschaft m.b.H., 7 juli 1943.

Joodsche goederen en het voor W. Versteeg bewoonbaar maken van perc. Brink 12 (Jodenbadhuis); Nota ingediend bij: Huuropbr. Gem. Werken, Betkamp 10. Betaald: ja. Bedrag: 3.15'.⁸⁰ 'Betskamp' zal Vetkamp moeten zijn, het adres van Gemeentewerken.

Een zogenaamde 'mikwe' is een bad voor rituele reiniging. Een mikwe was Joods eigendom en was geen onderneming. Het bad was gratis of tegen gereduceerd tarief te gebruiken voor leden van de Israëlitische gemeente en lag in principe ondergronds.⁸¹ In eerste instantie lijkt het alsof dit 'Jodenbadhuis' door Gemeentewerken werd verhuurd aan de nieuwe bewoner. Bij nader inzien blijkt dat toch niet het geval omdat het bij het genoemde adres 'Betskamp 10' dus ging om het adres waar de factuur naartoe moest worden gestuurd. Die rekening betrof de ontruiming en het verzegelen van het pand waar het mikwe was gevestigd en de daar aanwezige goederen, en vervolgens het bewoonbaar maken van het pand voor bewoning. Of gemeentewerken hierin verder nog een rol heeft gespeeld, valt uit de archieven van de gemeente niet op te maken. Ook nader onderzoek in de archieven van notaris Van der Weij, die de archieven van notaris Reijers beheert, levert geen verdere informatie op over een mogelijke verkoop van dit pand.⁸²

Ook na intensief vervolgonderzoek hebben we de gang van zaken rond de eigendomsverhoudingen van het pand niet precies kunnen reconstrueren. Het pand was in 1941 eigendom van Hartog de Rooij uit Putten, die we eerder tegenkwamen als eigenaar van Hoogstraat 9. Daarna werd het eigendom van de timmerman Albert Woutersz. van Koot, die het in 1955 verkocht.⁸³ In de kadastrale legger lijkt in 1941 een transactie te hebben plaatsgevonden. Onduidelijk is of het onroerend goed daarbij in andere handen is overgegaan.

Hoe de eigendomsverhoudingen in de oorlog precies lagen, blijft daardoor onduidelijk. Een verdere zoektocht in het digitale kadaster om daarover uitsluitsel te krijgen, leverde niets op. Ten overvloede is nog nagegaan of er van Van Koot een dossier aanwezig was in het archief van het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, maar dat is niet het geval. Het is zeer onwaarschijnlijk dat de gemeente Nijkerk op enigerlei wijze betrokken is geweest bij de verkoop of verhuur van dit vastgoed.

Ook bij een ander pand was de gemeente betrokken, al betrof dat geen Joods eigendom, maar wel een door Joden bewoonde en ontruimde woning. Op een klein blaadje met de adressen van de op 9 april 1943 door Joodse Nijkerkers verlaten woningen, wordt bij het voormalige woonhuis van keurmeester Spanjar gemeld: *'Die Gemeinde Nijkerk möchte die Wohnung v. Delenstr. 15 zur Verfügung haben für den zu ernemen Buchhalter der Gasanstalt und Gemeinde-wasserleitung.'*⁸⁴ Het document draagt het stempel van de gemeente Nijkerk. Blijkbaar komt het verzoek van de gemeente zelf. De eigenaar van Van Delenstraat 15 was Gerrit Jan Wassink uit Oegstgeest.⁸⁵ Uit de kadastrale leggers van de gemeente blijkt dat deze Wassink het huis in 1941 had geërfd van Albert Jan van Sweeden en dus niet had gekocht via de NGV of het ANBO.⁸⁶

⁸⁰ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, 6 november 1943, Gemeentewerken van Nijkerk, W. Postema, technisch ambtenaar, Gegevens betreffende onkosten van gemeenten terzake van het op transport stellen van Joden – 15 mei tot 1 oktober 1943, 6 november 1943.

⁸¹ Mededeling van prof. dr. Sonja de Leeuw, tijdens bespreking te Nijkerk, 6 oktober 2022.

⁸² Raadpleging van de kladreperatoria van notaris Reijers door oud-notaris Dieter van de Castel, e-mail aan de auteur, 29 december 2022.

⁸³ GAN, Kadastrale leggers, legger 6, artikel 5488, volgnummer 6.

⁸⁴ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, Gemeinde Nykerk, Judenhäuser von den Einwohnern am 9. April 1943 verlassen, zd.

⁸⁵ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, G.J. Wassink, Oegstgeest, aan Edelachtbare heer [Bruins Slot], 10 mei 1943. In het NBI-archief zijn twee dossiers ten name van G.J. Wassink geraadpleegd, maar daarin bevond zich geen relevante informatie. Het betrof personen met dezelfde initialen, woonachtig in Apeldoorn, waarvan de NBI-dossiers zijn: NA, NBI, 2.09.16.16, inv.nr. 193827 en inv.nr. 193828.

⁸⁶ GAN, Kadastrale leggers, legger 4, artikel 4113, zie ook idem, volg.nr. 68 (vervolgblad 3); GAN, Kadastrale leggers, legger 11, artikel 6335, volg.nr. 3.

Nadat de Joodse familie Spanjar was weggevoerd, deed de gemeente het verzoek om het pand Van Delenstraat 15 weer te mogen huren voor een nieuw aan te stellen ambtenaar. Dat betrof de boekhouder van de gasfabriek. Dit verzoek werd gedaan binnen een maand na 9 april 1943. De precieze datum is niet bekend omdat de notitie ongedateerd is, maar 9 april 1943 was de dag dat de Joodse Nijkerkers de sleutels van hun woonhuizen inleverden en op bevel van de Duitsers de trein namen richting Kamp Vught, om vandaaruit gedeporteerd te worden naar vernietigingskampen. Na overleg met burgemeester Bruins Slot had Philip de Liver, mede-eigenaar van een slachthuis en slagerij, de sleutels van de woonhuizen van de Joodse Nijkerkers verzameld. De Liver vervulde samen met Salomon Nihom, eigenaar van een kledingwinkel, een vooraanstaande rol binnen de Joodse gemeenschap in Nijkerk. Om ongeveer half tien die ochtend, vlak voor vertrek van station Nijkerk, had hij de sleutels overgedragen aan de *'gemeente en onbezoldigd rijksveldwachter'* Hendrik de Graaf. Die nam ze in ontvangst *'na daartoe bekomen opdracht van den Heer Groepscommandant der Marechaussee te Nijkerk'*.⁸⁷

Woningen van Joodse Nijkerkers werden, nadat ze leeg kwamen te staan, op last van de Duitse autoriteiten verzegeld. Alleen na verkregen toestemming mochten de huizen opnieuw bewoond worden. Een dergelijk verzoek deed dus de gemeente Nijkerk nadat de familie Spanjar was vertrokken.

Zoals gezegd, is een mogelijke verklaring voor deze actie dat er in Nederland op dat moment grote woningnood bestond. Dat gold ook voor Nijkerk. Burgemeester Bruins Slot was er weliswaar in geslaagd om de oorlogsschade met een alom bewonderde snelheid te herstellen en zelfs met financiering van de rijksoverheid in de Tuinstraat extra huizen te laten bouwen, maar in grote delen van Nederland was dat niet gelukt. In augustus 1941 waren de herstelwerkzaamheden namelijk gecentraliseerd en daarna gestaakt vanwege de grote schaarste aan bouwmaterialen.⁸⁸ Rotterdam bijvoorbeeld bleef tot na de oorlog in puin liggen. Vanaf oktober 1942 kwamen er honderdduizenden evacués vanuit de kuststrook naar het oosten, omdat daar de Atlantikwal werd gebouwd. Met het oog daarop werden langs de kuststrook huizen geruimd.⁸⁹ Ook Nijkerk moest mensen uit deze gebieden opnemen. Daar kwamen de reguliere verhuizingen nog bij, zoals die van de nieuwe gemeenteambtenaar.

De Duitse autoriteiten lijken overigens niet akkoord te zijn gegaan met het verzoek van de gemeente Nijkerk om de woning snel beschikbaar te stellen voor verhuur aan een nieuwe ambtenaar. Dat blijkt uit een brief van 10 mei 1943. Daarin vraagt woningeigenaar Wassink aan de gemeente namelijk of het nog steeds verzegelde huis vrijgegeven mag worden. Voor een deel van het huis had hij zelf een nieuwe huurder gevonden en een ander deel van het huis wilde hij zelf in gebruik nemen.⁹⁰

De gemeente Nijkerk komt verder op geen enkele wijze naar voren als belanghebbende bij het beheer van Joodse woningen of inventarissen. Ook blijkt uit het gemeentearchief dat de gemeente Nijkerk weliswaar verantwoordelijk was voor opslag van inventaris van weggevoerde Joden, maar dat dat vaak in opdracht gebeurde van de Duitse bezetter. Behalve...

⁸⁷ Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, H. de Graaf, Marechaussee gewest Arnhem, Groep Nijkerk no. 291, Proces-verbaal van het in ontvangst nemen van de sleutels der Jodenwoningen te Nijkerk op 9 april 1943, 15 april 1943; GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, Ingenomen sleutels van Jodenwoningen in deze gemeente op 9 april 1943, zd.

⁸⁸ Van Renssen, 49-66; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden tijdens de Tweede Wereldoorlog 1939-1945, deel 6, juli '42 – mei '43, tweede helft* ('s-Gravenhage, 1975) 768.

⁸⁹ Idem, 765; <https://geschiedenisvanzuidholland.nl/verhalen/verhalen/de-grote-volksverhuizing>.

⁹⁰ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, G.J. Wassink, Oegstgeest, aan Edelachtbare heer [Bruins Slot], 10 mei 1943.

Betaalde belastingen

...behalve bij het innen van de gemeentelijke belastingen. Een aantal NBI-dossiers maakt melding van heffingen voor waterleiding, grond-, riool- en wegenbelasting.⁹¹ In nagenoeg alle gevallen betreft dat aanslagen vanaf het jaar 1945. De betalingen kwamen allemaal ten laste van de tegoeden van de als 'afwezig' geregistreerden waarover het NBI een beheerder had aangesteld. Opmerkelijk is alleen de aanslag voor grondbelasting over 1944, opgelegd aan Emanuel Cohen die aan Singel 22 woonde. Alleen: dat betrof geen gemeentelijke, maar een rijksbelasting en is daarmee niet relevant voor dit onderzoek.⁹² Uit het kasoverzicht over 1946 blijkt dat de aanslag in 1946 daadwerkelijk is betaald, al is onbekend door wie.⁹³ Dat is vooralsnog de enige betaling van een belastingaanslag die betaald is over een periode waarin de betreffende eigenaar van het vastgoed niet meer in leven was. De weduwnaar Emanuel Cohen werd op 21 mei 1943 vermoord in Sobibor.

Andere betalingen uit de oorlogsjaren die geregistreerd staan, zijn vier kwartaalaanslagen voor de waterleiding over 1944 voor Izaak Hammelburg, eigenaar van Venestraat 18 en 20. Die uitgave ging ook tijdens de oorlog gelijk op met het innen van de huurinkomsten over die periode.⁹⁴ We moeten hierbij wel aantekenen dat degene die de kasboeken bijhield, de heer Visscher, degene was die de huizen van Hammelburg op diens verzoek had gekocht. Dat bleek na de oorlog.⁹⁵ Visscher inde als eigenaar de huren en voldeed ook de gemeentelijke belastingen.

Uit het gemeentearchief blijkt dat van sommige huizen de huur door het ANBO werd geïnd. Ook van die inkomsten werden gemeentelijke belastingen betaald. Dat laten bijvoorbeeld de financiële overzichten zien die mr. J.W. van der Krol, zoon van voormalig commandant van de marechaussee, opstelde als bewindvoerder over de nalatenschap van Emanuel Cohen. Op een financieel overzicht van die nalatenschap staan zowel betaalde belastingen over de eerste helft van 1945 vermeld, als een exploitatie-overschot van het ANBO. Overigens achtte Van der Krol het '*batig saldo*' dat van het ANBO nog te vorderen zou zijn, verwaarloosbaar.⁹⁶

Ook uit een schrijven van het ANBO aan de gemeente Nijkerk van 3 april 1944, blijkt dat deze organisatie gemaakte onkosten voor de ontruiming van Joodse woningen aan de gemeente vergoedde. Ook blijkt uit dat schrijven dat het ANBO weg- en rioolbelasting over 1942 aan de gemeente Nijkerk betaalde.⁹⁷ Deze gang van zaken wordt nog eens bevestigd in de notulen van de gemeenteraad van 25 juni 1947. Daarin staat dat een deel van de niet-betaalde belastingen van Joodse eigenaren over 1946 niet langer kunnen worden geïnd omdat het ANBO was geliquideerd.⁹⁸

Landbouwgronden

De enige transactie van een grondperceel die wordt genoemd in de database Joodse landbouwgronden, betreft een perceel dat eigendom was van mevrouw Mietje Hartog Hyman Spinosa Cattela-Vorst uit Arnhem. Dit perceel met schuur, loods, erf en

⁹¹ Zie bijvoorbeeld de dossiers van de familie Hamburger, Holkerstraat 9: NA, NBI, 2.09.16.06, inv.nr. 85818, H. Hamburger, Nijkerk, Overzicht Nijkerksche Bank 1947 en de families A. Fortuyn en I. Fortuyn, NA, NBI, 2.09.16.04, inv.nr. 77594, Fortuyn, A., Nijkerk, zd., beginverslag per 1946-10-01.

⁹² S.M.H. Dusarduij, 'De fiscale geschiedenis van Nederland in vogelvlucht', in: A. C. Rijkers (ed.), *Inleiding belastingheffing ondernemingen en particulieren* (Tilburg, 2012) 0.5.2. (13) 7-19.

⁹³ NA, NBI, 2.09.16.03, inv.nr. 55160, Cohen, E., Nijkerk, Overzicht beginvermogen 20 juni 1945 en Kasoverzicht 1-1 t/m 31-12 1946.

⁹⁴ NA, NBI, 2.09.16.06, inv.nr. 85989, Hammelburg, I., Nijkerk, Bankoverzicht nalatenschap Hammelburg 1944-1949 door K. Visscher, Januari 1950.

⁹⁵ Digitaal Kadaster, Afschrift openbaar register - Hyp4 dl 2612 nr 105 reeks ARNHEM.

⁹⁶ NA, NBI, 2.09.16.03, inv.nr. 55160, Cohen, E., Nijkerk, Beginvermogen E. Cohen, 20 juni 1944; J.W. van der Krol, toelichting (zd.).

⁹⁷ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, ANBO aan gemeentebestuur Nijkerk, 3 april 1944.

⁹⁸ GAN, Notulen Gemeenteraad, 25 juni 1947, doss. 16.5, no. 21.

bouwland lag aan de Brink. Het werd tijdens de oorlog tegen de wil van mevrouw Hartog Hyman Spinosa Cattela-Vorst gekocht door haar pachter, J. van den Akker uit Nijkerk.⁹⁹ Van den Akker bleek na de oorlog niet genegen het perceel terug te geven. Uit de verantwoording die notaris Beekman in 1953 gaf, blijkt dat dat uiteindelijk toch is gebeurd. Een vergelijkbare kwestie speelde met een pand (Brink 21) en een perceel land dat mevrouw Cattela-Vorst noodgedwongen had verkocht aan Arend Wassink.¹⁰⁰ Beide eigendommen kwamen terug in haar eigendom. In beide gevallen lijkt de gemeente Nijkerk geen rol te hebben gespeeld.

Liquidatie van Joodse ondernemingen en onroerend goed

Een laatste onderdeel dat viel te onderzoeken, betreft de liquidatie van Joodse ondernemingen en de vraag of op dit vlak de gemeente Nijkerk wellicht onroerend goed heeft gekocht. In navolging van de maatregelen die de nazi's in Duitsland hadden genomen, werden Joodse bedrijven geliquideerd. De liquidatie van alle kleinere Joodse bedrijven werd verplicht gesteld op 12 maart 1941.¹⁰¹ In Nijkerk betrof de liquidatie vooral detailhandel, zoals de confectiewinkel van de Joodse Salomon Nihom aan Langestraat 36 met '*manufacturen, damesconfectie, herenconfectie, kinderkleding en stoffen*'.¹⁰² Nihom was zowel eigenaar van Langestraat 36 als 38. Als gevolg van de liquidatie van de onderneming en in beslagname van de beide woningen van Nihom, moest het Joodse echtpaar Van der Hoeden hun woning in het bovenhuis aan Langestraat 38 verlaten. Het bejaarde echtpaar huurde de bovenwoning van Nihom. Het betrof de 64-jarige Samuel en zijn 69-jarige echtgenote Elisabeth Van der Hoeden-Fortuijn. Het bevel daartoe werd gegeven door burgemeester Bruins Slot, die dat gaf op last 'van den daarvoor door de Deutsche autoriteiten aangestelde Verwalter van de fa. J. Nihom te Nijkerk (A. Melis)'.¹⁰³

Ook de onderneming van de broers Philip en Samuël de Liver werd geliquideerd. De uiteindelijke liquidatie van de onderneming vond plaats in april 1944.¹⁰⁴ De onderneming bestond uit een slagerij en een kalverslachterij. De kalverslachterij was gevestigd aan Stationsweg 18. Dat was een woonhuis vanwaaruit, volgens burgemeester Bruins Slot, de kalverslachterij werd gedreven.¹⁰⁵ Een '*Metzgereigeschäft*', volgens Bruins Slot, dus een slagerij, stond daarnaast, op Stationsweg 20. Vroeger was die gevestigd geweest aan de Nieuwstraat.¹⁰⁶ Volgens een advertentie in het *Advertentieblad voor Limburg* uit 1932 betrof het een exportslagerij. Via deze exportslagerij transporteerden en verkochten de gebroeders De Liver tot in Limburg hun '*versch geslachte nuchtere en vette kalveren*'.¹⁰⁷ In de slagerij beschikte Philip de Liver over een telefoonaansluiting, meldde G. Wedekind, *Sachbearbeiter* van de Omnia-Treuhandgesellschaft begin 1944.¹⁰⁸

⁹⁹ Ter Braake, *Database Joodse Landbouwgronden* (2011), inv.nr. M29. Zie: <https://data.jck.nl/page/aggregation/jhm-literatuur/20110474>; GAN 0876/02, Notaris Mr. D.J. Beekman, 18 april 1953.

¹⁰⁰ NA, NBI, 2.09.16.13, Inv.nr. 168595, Spinosa Cattela-Vorst, M.H.H., Arnhem, E.M. Reijers aan NBI, Harderwijk, 11 september 1946; GAN, GA 0876/02, Notaris Mr. D.J. Beekman, 18 april 1953.

¹⁰¹ http://www.oorlogsgetroffenen.nl/thema/rechtsherstel/03_01_Bedrijven - geraadpleegd op 8 augustus 2022.

¹⁰² Van Straalen, 19.

¹⁰³ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, A. Melis aan zn., 23 maart 1943; De Burgemeester van Nijkerk aan zn., 24 maart 1943.

¹⁰⁴ NIOD, Archief 094f, Collectie dossiers afkomstig uit de archieven van de Omnia-Treuhandgesellschaft m.b.H., inv.nr. 4116, S. de Liver, Spoorstraat 30, Nijkerk, G. Wedekind aan die Wirtschaftsprüfstelle, Arnheim, 21 april 1944.

¹⁰⁵ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, Bruins Slot aan W. Weidenbörner, Sachbearbeiter der Omnia Treuhandges. M.B.H, Arnhem, 8 mei 1944.

¹⁰⁶ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, Bruins Slot aan G. Wedekind, Sachbearbeiter der Omnia Treuhandges. M.B.H, Apeldoorn, 26 januari 1944. Overigens staat op een adressenkaart dat juist op Stationsweg 18 een slagerij was gevestigd, zie: GAN, 190, Bevolkingsregister 1936-1948, Woningregister – De Veenhuis, Stationsweg 18.

¹⁰⁷ Advertentie in het *Advertentieblad voor Limburg*, 4 juni 1932, Delpher.nl – geraadpleegd op 3 februari 2023.

¹⁰⁸ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, G. Wedekind aan 'Herrn Bürgermeister der Gemeinde Nijkerk', 22 januari 1944, in handgeschreven notitie in de kantlijn van dit briefje.

De liquidatie van de firma De Liver en ook de bijbehorende eigendomsverhoudingen was voor de Omnia-Treuhandgesellschaft een behoorlijke puzzel. Aanvankelijk waren de Duitsers uitgegaan van twee afzonderlijke ondernemingen. De ene zou op naam staan van Philip de Liver en de tweede op die van zijn broer Samuël. Begin 1944 bleek echter dat beide firma's op 8 november 1941 waren opgeheven en dat in plaats daarvan de gezamenlijke vennootschap gekomen was. Uiteindelijk werd die vennootschap dus in april 1944 geliquideerd.¹⁰⁹

Ook de vraag van wie beide bedrijfspanden nu eigenlijk eigendom waren, bleek voor de Duitsers lastig te beantwoorden. Op 8 mei 1944 stelde de gemeente Nijkerk dat Stationsweg 18, het pand van de kalverslachterij, door de firma De Liver werd gehuurd.¹¹⁰ Dat past bij wat de gemeente een maand eerder, op 18 april, had doorgegeven. Dat was de mededeling dat Stationsweg 18, kadastraal nummer B 3413, eigendom was van Levi de Liver Mozeszoon uit Amsterdam en dat het werd beheerd door het ANBO.¹¹¹ Het pand van de kalverslachterij stond dus wél officieel op naam van een De Liver, al was dat dan van hun broer Levi uit Amsterdam en niet een van de twee Nijkerkse broers.¹¹²

Het pand van de slagerij aan Stationsweg 20 stond niet op de naam van een De Liver, schreef de gemeente Nijkerk in april 1944 aan G. Wedekind, de Sachbearbeiter van de Omnia Treuhandgesellschaft in Apeldoorn.¹¹³ Dat klopt, want zoals hierboven al bleek, was Stationsweg 20 eigendom van de Joodse familie Van Esso.

De reden dat Sachbearbeiter Wedekind graag de eigendomsverhoudingen wilde weten, was om de panden vervolgens te kunnen verhuren of te verkopen via het ANBO. Maar dat was in april 1944 al lang gebeurd. De firma Möring & Steenaart Machine- en Apparatenfabriek had de beide panden al meer dan een jaar in gebruik.¹¹⁴ Ruim een jaar voor de liquidatie van de onderneming van de gebroeders De Liver stonden de gebouwen aan de Stationsweg namelijk al leeg. In december 1942 huurde de firma Möring & Steenaart al het pand van de kalverslachterij op nummer 18.¹¹⁵ Het pand aan Stationsweg 20 werd een maand later, per 1 januari 1943, door dezelfde firma gehuurd. Zoals hierboven vermeld is, werd het laatste pand nog in de oorlog verwoest. Möring & Steenaart huurde de panden van het ANBO.¹¹⁶

Een andere firma die werd geliquideerd, was de kledingwinkel van Louis de Liever en zijn broer Joop, gevestigd aan Singel 28. In de digitale leggers staat het huis, pakhuis en erf op naam van de firma, met kadastraal nummer B 3420.¹¹⁷ Uit een notariële akte

¹⁰⁹ NIOD, Archief 094f, Collectie dossiers afkomstig uit de archieven van de Omnia-Treuhandgesellschaft m.b.H., inv.nr. 4116, S. de Liver, Spoorstraat 30, Nijkerk, G. Weedekind an die Wirtschaftsprüfstelle, Arnheim, 21 april 1944; GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, Gemeentesecretaris Nijkerk aan Wedekind, sachbearbeiter der Omnia Treuhandges. Mb.H., Waltersingel 85, Apeldoorn, 18 april 1944; Idem, Z. Bruins Slot aan W. Weidenbörner, Sachbearbeiter der Omnia Treuhandgesellschaft M.B.H., Arnhem, 8 mei 1944.

¹¹⁰ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, Bruins Slot aan W. Weidenbörner, Sachbearbeiter der Omnia Treuhandges. M.B.H, Arnhem, 8 mei 1944.

¹¹¹ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, Secretaris gemeente Nijkerk Vroegop aan Wedekind, sachbearbeiter der Omnia Treuhandges. Mb.H., Waltersingel 85, Apeldoorn, 18 april 1944.

¹¹² https://www.maxvandam.info/humo-gen/family/1/F1420?main_person=I3883 – geraadpleegd in voorjaar 2023 en op 31 mei 2023.

¹¹³ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, P. Vroegop aan G. Wedekind, Sachbearbeiter der Omnia Treuhandges. M.G.H, Apeldoorn, 18 april 1944.

¹¹⁴ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, G. Wedekind, Sachbearbeiter der Omnia Treuhandges. M.B.H, Apeldoorn aan Das Katasteramt p/A. Secretarie der Gemeente Nijkerk, 31 maart 1944.

¹¹⁵ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, J.B. Möring aan G. Wedekind, Sachbearbeiter der Omnia Treuhandges. M.B.H, Apeldoorn, 20 april 1944.

¹¹⁶ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, Bruins Slot aan G. Wedekind, Sachbearbeiter der Omnia Treuhandges. M.B.H, Apeldoorn, 26 januari 1944.

¹¹⁷ GAN, Kadastrale legger, legger 10, artikel 5962.

uit 1986 blijkt dat inderdaad Singel 28 te zijn.¹¹⁸ In dat huis woonden Louis en Bela de Liever. Nadat dit echtpaar was ondergedoken in 1943, werd Singel 28 beheerd door het ANBO en verhuurd aan een 'ariër'. Deze huurder moest de huur overmaken aan de NVG.¹¹⁹

Ook de Joodse confectiefirma van Emanuel Cohen Jzn. en Kinderen aan Singel 22 werd geliquideerd.¹²⁰ Een andere Joodse onderneming die dat lot trof, was die van de bakker Abraham (Bram) Fortuijn en zijn zus Kaatje. Hun woonhuis Nieuwstraat 17 kwam onder beheer van het ANBO te staan en vervolgens werd ook dat door die organisatie verhuurd.¹²¹

De geliquideerde Joodse bedrijven in Nijkerk betroffen kleine ondernemingen. Zij werden dan ook niet onder beheer gesteld, maar de activiteiten werden volledig beëindigd. Vaak ging het om bedrijven van Joodse eigenaren die hun zaak aan of vlak bij hun huis hadden. De gemeente was hier niet bij betrokken. Wel verstreekte de gemeente informatie over adressen van eigenaren van bedrijfspanden wanneer Duitse instanties daarnaar vroegen.

¹¹⁸ Digitaal Kadastraal register, Eigendomsinformatie Nijkerk_Gelderland_B_3420; Afschrift openbaar register - Hyp4 dl 8363 nr 25 reeks ARNHEM.

¹¹⁹ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, W.A. Aalbers, Sachbearbeiter der Omnia Treuhandgesellschaft m.b.H. aan gemeentesecretaris Nijkerk, 16 juni 1943.

¹²⁰ NA, NBI, 2.09.16.03, inv.nr. 55160, Cohen, E., Nijkerk, Militair Gezag, 20 juni 1945.

¹²¹ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, Bruins Slot aan ANBO, 18 februari 1944. Elders wordt de firma M. Fortuijn genoemd: GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, Ingenomen sleutels van Jodenwoningen in deze gemeente op 9 april 1943.

HOOFDSTUK 5

Rechtsherstel

Na de oorlog werd het wetsbesluit Rechtsherstel E100 van kracht. Daarin stond dat de verordeningen die de Duitse bezetter had ingevoerd rond de verkoop van landbouwgronden en onroerend goed, met terugwerkende kracht nietig werden verklaard. Ze werden als nooit bestaand beschouwd. Een uitzondering gold voor die transacties waarbij de koper van landbouwgrond of vastgoed te goeder trouw had gehandeld en niet had geweten dat het om Joods eigendom ging.¹²² In dit hoofdstuk gaan we eerst in op de vraag welke Joodse families terugkeerden. Daarna beschrijven we de omgang van de gemeente Nijkerk met de erven van de gemeentelijke ambtenaar Spanjar, die was weggevoerd en vermoord. Daarna beschrijven we hoe de gemeente omging met gemeentelijke belastingheffing na de oorlog. Ook beschrijven we enkele zaken waarin de gemeente na de oorlog landbouwgronden kocht van Joodse eigenaren. Vervolgens gaan we in op verschillende gevallen van rechtsherstel van particulieren en daarna van Joodse ondernemingen.

Het rechtsherstel lag in handen van de Raad voor het Rechtsherstel. Daar maakte de afdeling Onroerende Goederen deel van uit. Het streven was om transacties via minnelijke schikkingen terug te draaien. Dat wil zeggen dat de betrokken partijen tot een overeenkomst probeerden te komen buiten de rechter om. Met dat doel waren gedelegeerden van de Raad van het Rechtsherstel actief in het hele land. Lukte een minnelijke schikking niet, dan restte een rechtsgang. Het betrof dan een verzoek tot rechtsherstel dat voor juni 1951 of, in bijzondere gevallen, voor juni 1955 bij de Raad van het Rechtsherstel ingediend moest zijn.¹²³ De vroegere eigenaars of hun erfgenamen moesten dan uiteraard wel op de hoogte zijn van het bestaan van het vroegere bezit van vastgoed.

Het toezicht op de panden die tijdens de oorlog door het ANBO in beheer werden genomen, werd na de bevrijding deels overgenomen door het Militair Gezag. In *'al deze gevallen'*, namelijk die van de familie Fortuijn-Vos, van Samuël de Liver en van de familie Hamburger, was het beheer gevoerd door het ANBO. De Nijkerkse notaris Reijers schreef op 19 september 1945 betreffende de panden van deze families: *'Blijkbaar is dit beheer na de bevrijding overgenomen door Militair Gezag te Utrecht. Ik zal me dus nu zeker tot het laatste adres moeten wenden, om mij over deze Joodsche vermogens te doen inlichten.'*¹²⁴

De onderlinge verhoudingen tussen de vooroorlogse Joodse eigenaren en de nieuwe eigenaren waren niet altijd gelijkwaardig, blijkt uit onderzoek. Het maakt dat de vraag wordt gesteld of het administratief rechtsherstel, voor zover dat plaatsvond, ook voldaan heeft aan morele standaarden. En over welke standaarden we het dan hebben: die van direct na de oorlog of die uit de 21ste eeuw.¹²⁵

Bevrijding en bewindvoerders

Op vrijdag 20 april bevrijdden Canadese troepen de stad Nijkerk. Voor en tijdens de bevrijding werden nog enkele panden zwaar beschadigd of zelfs volledig verwoest. Dat laatste gebeurde met Oosterstraat 7, eigendom van de gezusters Betsy en Lina de

¹²² Vos en Ter Braake, 28.

¹²³ Vos en Ter Braake, 29.

¹²⁴ NA, NBI, 2.09.16.04, inv.nr. 77594, Fortuyn, A., Nijkerk, Reijers aan Adviescommissie voor Rechtsherstel en Beheer, Harderwijk, 19 september 1945.

¹²⁵ Vos en Ter Braake, 31.

Rooy. Volgens de verklaringen van het Rode Kruis die zich in het NBI-archief bevinden, waren beiden toen al bijna twee jaar eerder vergast in Sobibor. Dat moet op of rond 28 mei 1943 gebeurd zijn.¹²⁶

Van de gedeporteerde Joodse Nijkerkers keerden er slechts enkelen terug. Omstreeks 72 procent van de Nijkerkse Joodse bevolking werd vermoord tijdens de oorlog. Dat is bijna zo hoog als het landelijke percentage slachtoffers van 73 procent. De goede moed waarmee sommigen op 9 april 1943 vertrokken naar Vught, herinnerde Bruins Slot zich in 1981, een kleine veertig jaar na hun gedwongen vertrek, met pijn in het hart:

'Wat ik bij het vertrek van de Joden niet heb vermeld, is het afscheid van alle mannen op de Raadzaal. Zij bedankten mij voor alles wat ik gedaan had en trachtte te doen. Van mijn zijde beloofde ik, dat zodra de oorlog over was, ik ze weer zou ophalen waar ze zich in Duitsland of Polen ook mochten bevinden. Ik meende het! En zij wilden het graag geloven. Spanjar, de gemeentelijke keurmeester, zei nog: "Burgemeester, het is goed geweest dat we aan de Laak hebben gewerkt. Wij zijn getrainde mensen die er voorlopig wel tegen kunnen en de oorlog kan nu toch niet zo lang meer duren." Ik heb geen van allen weer teruggezien. Die Duitse moordenaars!! Mijn leven is te kort om dat te vergeten!'

De afhandeling van de nalatenschap van de Nijkerkse 'afwezigen', zoals in de NBI-archieven de niet-teruggekeerde Joodse inwoners worden genoemd, lag voornamelijk in handen van Nijkerkse notabelen. Het betrof bijvoorbeeld de heren Van Elfrinkhof en Visscher, maar vooral bankdirecteur Jacobus Florijn komt in diverse dossiers voor als bewindvoerder. In sommige gevallen namen na verloop van tijd familieleden de bewindvoering over, zoals Heinz-Leopold Speyer Salomonszoon, die de nalatenschap van zowel zijn schoonouders als van de oom en tante van zijn vrouw Aaltje Speyer-Fortuijn in beheer kreeg. Hetzelfde gebeurde inzake de nalatenschap van Joseph de Liever. Degene die de bewindvoering van de nalatenschap van Florijn overnam, was Isedore Serphos uit Heemstede, die al voor zijn deportatie door De Liever als gevolmachtigde was aangewezen.¹²⁷

Teruggekeerden in Nijkerk

Hoe de weinige overlevende Joodse Nijkerkers werden ontvangen in hun stad, is vooral bekend uit de herinneringen van overlevenden, niet uit archieven. Op 16 en 18 juli 1945 kwamen twee berichten binnen over drie Joodse vrouwen uit Nijkerk. Ze kwamen vanuit Apeldoorn van het Bureau Opsporing en Informatie vermiste Nederlanders in Duitsland. Het ging om de 19-jarige Mathilde Josephina (Jos) de Liver, de 22-jarige Roza Hamburger en de 28-jarige Betty (Bep) Hammelburg, die in Zweden waren getraceerd.¹²⁸ Jos de Liver en Roza Hamburger kwamen in 1945 samen aan in Nijkerk.

Jos de Liver woonde van 4 augustus tot 6 november 1945 aan Langestraat 36, een van de huizen van haar oom en tante Nihom-De Liver. Ze was toen 20 jaar oud en voor de wet nog minderjarig. In november 1945 verhuisde ze naar Utrecht.¹²⁹ Daar vinden we haar in 1948 terug als verpleegster van het Stads en Academisch Ziekenhuis.¹³⁰ Haar belangen in Nijkerk werden in die periode behartigd door notaris Reijers.

¹²⁶ NA, NBI, 2.09.16.12, inv.nr. 145588, Rooy, L., Nijkerk, Rode Kruis, twee verklaringen van 23 augustus 1949.

¹²⁷ NA, NBI, 2.09.16.09, inv.nr. 123531, Liever, J.M., Nijkerk, NBI, 12 februari 1947.

¹²⁸ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 356, Repatriëring Nijkerkers uit Duitsland, map diversen, Van Cleef, Bureau Opsporing en Informatie vermiste Nederlanders in Duitsland aan Gemeente Nijkerk, 12 juli 1945. De berichten kwamen binnen op 16 juli (Mathilda (Jos) de Liver) en 18 juli (Roza Hamburger en Bep Hammelburg).

¹²⁹ GAN, Persoonskaarten vanaf 1945; Van Straalen, 27, waar Jaap Nihom spreekt over Jos(ephina) de Liver als zijn nicht.

¹³⁰ NA, NBI, 2.09.16.09, inv.nr 123531, Liever, J.M., Nijkerk, Notaris E.P. Reijers, Nijkerk aan Commissariaat Militair Gezag district Harderwijk, 10 september 1945; NA, NBI, 2.09.16.09, inv.nr. 119172, Liver, S. de, Nijkerk, Certificaat van Erfrecht, 18 januari 1949; Zn., 'Persoonlijke overwinning op Hitler', *Amersfoortse Courant*, 25 april 1998.

Diverse Joodse Nijkerkers, onder wie Jos de Liver, ervoeren hun terugkeer als een ijskoude douche. Vanuit de bewoners of de overheid was er nauwelijks enig blijk van medeleven.¹³¹ Vijftig jaar later vertelde Jos daarover: *'In Nijkerk hadden de orthodoxe christenen respect voor de Joden. Op de sabbat en met Joodse feestdagen maakte niemand een probleem dat we niet naar school gingen. Omgekeerd namen wij de zondagsrust en de christelijke vieringen in acht. Een dominee stuurde een spijbelend Joods kind naar de sjoel (synagoge) en de rabbijn een christelijk kind naar de kerk.'*

Maar die vooroorlogse verdraagzaamheid en tolerantie had Jos naderhand als schone schijn ervaren.¹³² Vooral dat zij en haar vriendin Roza Hamburger nooit een reactie hebben ontvangen op een telegram met de mededeling dat zij beiden nog in leven waren, stak hen beiden. Dat telegram verstuurd zij vanuit het opvangkamp Skatos bij Göteborg in Zweden in de zomer van 1945.¹³³

De teleurstelling na terugkomst was groot. *'Ik ben de enige van ons gezin die de oorlog heeft overleefd'*, vertelde Jos aan de Nijkerker Ab van Straalen. *'Mijn terugkomst in Nijkerk was een desillusie. We hadden steun verwacht van de plaatselijke autoriteiten maar men was niet in ons geïnteresseerd. Het huis van mijn ouders was inmiddels in andere handen gekomen. Ik heb moeten strijden om het bezit van mijn ouders op rechtmatige wijze te kunnen verkopen. Daarbij heb ik wel de hulp in moeten roepen van een bevriende advocaat. Het huis werd verkocht maar helaas ver onder de prijs.'*¹³⁴

Eerder, in april 1998, had ze al verteld: *'Nooit heeft er iemand gereageerd. Dat neem ik de Nijkerkers die daar destijds verantwoordelijk voor waren nog steeds kwalijk.'*¹³⁵ Die verantwoordelijkheid lag bij de gemeente Nijkerk, de geadresseerde van het telegram. Ook Roza Hamburger ervoer het uitblijven van een reactie door de gemeente als pijnlijk: *'Ik had gehoopt op een woord van welkom.'*¹³⁶ Het betreffende telegram bevindt zich niet in het gemeentearchief. Onbekend is of het telegram wel is gearriveerd.

Maar niet alleen de gemeente Nijkerk liet niets van zich horen. Ook de Nijkerkse bevolking keerde zich van de teruggekeerden af, zo hebben zij ervaren. Roza Hamburger – na haar emigratie veranderde ze haar naam in Rachel – in 2002: *'Bekenden die we tegenkwamen, wendden hun hoofd af. Misschien uit schaamte, ik weet het niet. Mogelijk hadden ze last van het besef niets te hebben gedaan.'*¹³⁷

Roza Hamburger was in Zweden al uitgenodigd door haar oom uit Boskoop, een arts, bij wie ze zich tijdelijk vestigde.¹³⁸ In Nijkerk vond ze haar ouderlijk huis, Holkerstraat 9, bewoond door en verhuurd aan nieuwe bewoners. Ze verzocht de Raad van Rechtsherstel in Den Haag om haar het beheer over het huis te geven. Zelf verbleef ze in september 1945 in Enschede.¹³⁹ Ze trouwde met de heer Wijler en emigreerde in december 1947 naar Palestina.¹⁴⁰ De taxatiewaarde van het huis aan Holkerstraat 9 werd door een makelaar in 1950 met 10.800 gulden verhoogd in vergelijking met de waarde zoals die de voorgaande jaren in de

¹³¹ Van Straalen, 49.

¹³² Zn., 'Persoonlijke overwinning op Hitler', *Amersfoortse Courant*, 25 april 1998; Van Straalen, 45.

¹³³ Collectie Van Straalen, Edwin Pol, 'Jos de Liver over haar thuiskomst in Nijkerk: "Gedesillusioneerd, maar niet verbitterd"', in: onbekend, zd.

¹³⁴ Van Straalen, 45.

¹³⁵ Zn., 'Persoonlijke overwinning op Hitler', *Amersfoortse Courant*, 25 april 1998.

¹³⁶ Jos Bouten, 'Wat is Nijkerk mooi geworden. Rachel Salomon-Hamburger op zoek naar Joods verleden' (publicatiemedium onbekend, 2002).

¹³⁷ Idem.

¹³⁸ Huib de Vries, 'Overleven in het beloofde land. Roza Salomon-Hamburger: Ik stond alleen op de wereld, dat maakte me onverschillig voor gevaar', in: *Reformatisch Dagblad*, 4 oktober 2002; Van Straalen, 44.

¹³⁹ NA, NBI, 2.09.16.06, inv.nr. 85818, Hamburger, Nijkerk, R. Hamburger aan Raad van Rechtsherstel en Beheer, 14 september 1945.

¹⁴⁰ NA, NBI, 2.09.16.06, inv.nr. 85818, Hamburger, Nijkerk, Bewindvoering Erven H. Hamburger aan NBI, Apeldoorn, 19 november 1947; Idem, J. Florijn aan NBI, Arnhem, 8 augustus 1949.

balansen van de bewindvoerder Florijn waren opgenomen.¹⁴¹ In 1951 werd het pand namens Roza Hamburger verkocht aan de toenmalige huurder, slager T. Knevel.¹⁴² In de verklaring van erfrecht, opgesteld in 1949, werd Roza Hamburger als enig erfgenaam aangemerkt. Zij ontving daadwerkelijk de erfenis van haar ouders, onder meer de opbrengsten van de verkoop van Holkerstraat 9. Dat blijkt uit correspondentie van haar bewindvoerder Florijn met het NBI.¹⁴³

Over de bemoeienis van Florijn was Roza Hamburger uiterst positief, wat later door haar vriendin Jos de Liver eveneens vanuit Israël werd bevestigd.¹⁴⁴ Ook Roza Hamburger ervoer weinig interesse vanuit de Nijkerkse gemeenschap na haar terugkomst. De enige die wel in haar ervaringen was geïnteresseerd, was de heer Jurriaanse, onderwijzer aan de openbare lagere school.¹⁴⁵ Ontsteld had ze ondertussen gezien hoe er met de slagerij van haar ouders was omgegaan: *‘De benedenverdieping was ingenomen door lieden, die daar geen vergunning voor hadden. De deuren waren gesloopt en tot stukjes brandhout verwerkt. Kortom, het zag er vreselijk uit.’*¹⁴⁶ Tegelijk was ze later blij dat juist het Joodse monument in Nijkerk na de oorlog geplaatst is aan de Bruins Slotlaan, omdat juist deze burgemeester zich tijdens de oorlog had ingezet voor de Joodse Nijkerkers.¹⁴⁷

Betty Hammelburg woonde een jaar na haar terugkeer in Nederland in Ter Apel, in de provincie Groningen.¹⁴⁸ Onbekend is of en wanneer ze in Nijkerk aankwam en hoe ze in de stad werd ontvangen. Later huwde ze met de heer Stein en leefde in Emmen, waar ze in 1988 overleed.¹⁴⁹

De familie Nihom, eigenaar van diverse panden aan de Langestraat, overleefde de oorlog door onderduik. Eén zoon werd vermoord. Het echtpaar Nihom emigreerde met hun andere zoon en hun dochter naar de Verenigde Staten van Amerika. Na de oorlog hadden zij de zeggenschap over hun huizen teruggekregen en werden de panden verkocht. Van het gezin van Emanuel Cohen keerden dochter Johanna en zoon Alex terug. Hun broer Joseph woonde al in Israël.¹⁵⁰ Over het rechtsherstel van deze en andere families volgt verderop meer.

Een gezin dat terugkeerde in Nijkerk was dat van Philip en Heintje de Liever-van Gelderen. Beiden hadden de oorlog door onderduik overleefd, evenals hun tweede zoon. Hun oudste zoon Louk overleefde twee kampen.¹⁵¹ Zijn ouders trokken weer in hun voormalige huurhuis, Spoorstraat 26, eigendom van de familie Van Esso. Na de oorlog kocht Philip de Liever dat huis. Enkele jaren later verkocht hij de woning nummer 26 en kocht hij het huis daarnaast, Spoorstraat 24.¹⁵² Ook de ouders van Philip

¹⁴¹ NA, NBI, 2.09.16.06, inv.nr. 85818, Hamburger, Nijkerk, J. Florijn aan NBI, Apeldoorn, betreft Bewindvoering afwezigen H. Hamburger, E. Hamburger-Jacobs, S. Hamburger en A. Hamburger, 24 februari 1950.

¹⁴² GAN, Kadastrale leggers, legger 3, artikel 3593, volg.nr. 2; Idem, Kadastrale leggers, legger 8, artikel 5211, volg.nr. 2; Kadastrale leggers, legger 15, artikel 7505, volg.nr. 5 en 7.

¹⁴³ NA, NBI, 2.09.16.06, inv.nr. 85818, Hamburger, Nijkerk, J. Florijn aan NBI Arnhem, 24 februari 1950.

¹⁴⁴ Van Straalen, 44; Collectie Van Straalen, Jos Kellner – De Liver aan fam. Van Straalen, 19 oktober 2006.

¹⁴⁵ Van Straalen, 44.

¹⁴⁶ Jos Bouten, ‘Wat is Nijkerk mooi geworden. Rachel Salomon-Hamburger op zoek naar Joods verleden’ (publicatiemedium onbekend, 2002).

¹⁴⁷ Mededeling van Ab van Straalen tijdens overleg begeleidingscommissie, 2 februari 2023.

¹⁴⁸ NA, NBI, 2.09.16.06, inv.nr. 85989, Hammelburg, I., Nijkerk, B. Hammelburg aan Adviescommissie voor Rechtsherstel en Beheer te Harderwijk, 6 mei 1946.

¹⁴⁹ Van Straalen, 51; Joods Monument, zie: <https://www.Joodsmonument.nl/nl/page/307588/betje-bep-stein-hammelburg-geraadpleegd-op-12-januari-2023>.

¹⁵⁰ Van Straalen, 51-52; NA, NBI, 2.09.16.03, inv.nr. 55160, Cohen, E., Nijkerk, H.A. de Jongh, notaris te Utrecht, Verklaring van Erfrecht, 8 juli 1950.

¹⁵¹ <https://www.verhalenoverdeoorlog.nl/nl/interviews/louk-de-liever-geraadpleegd-voorjaar-2023>.

¹⁵² Mededeling van Louk de Liever, gesprek in Nijkerk, 3 november 2022.

de Liever, Louis en Bela De Liever-Van der Hak, keerden terug. Ze waren aanvankelijk ondergedoken in Nijkerk, maar werden opgepakt en naar Westerbork gebracht. Daar werden ze bevrijd en keerden ze terug naar Nijkerk.¹⁵³

Na zijn terugkeer probeerde de jonge Louk de Liever nog wat te doen aan het deels vernielde interieur van de synagoge. De synagoge was tijdens de oorlog gespaard gebleven, onder meer door een onbesuisd, maar heldhaftig optreden van burgemeester Bruins Slot. Hij had een stel dronken Duitsers die op een zaterdag – de sabbat – dreigden de synagoge te vernielen, eigenhandig uit het gebouw getrokken.¹⁵⁴ Toch was er schade aangericht door een bom, waardoor een gat in het dak was ontstaan. Het interieur van de synagoge was echter nog aanwezig. De jonge Louk de Liever probeerde daar nog iets aan te doen. Louk: *'De schade is niet ontstaan door antisemitisme want dan zou er niets van de synagoge overgebleven zijn. Samen met mijn Joodse vriend heb ik geprobeerd de sjoel op te ruimen, tot mijn grootvader zei: "Het heeft geen zin, want de meeste Joden hebben de oorlog niet overleefd en daardoor zal de sjoel nooit meer gebruikt worden." We zijn toen maar gestopt. Ik denk dat het circa 1949 moet zijn geweest.'*¹⁵⁵

Wie niet terugkeerde was het echtpaar Joop de Liever-Serphos. Volgens het NBI-dossier van De Liever werd hun woning aan Holkerstraat 13 in 1951 in de openbare verkoop gedaan.¹⁵⁶ Een akte uit het digitale kadaster van 1 juni 1951 bevestigt dat, evenals dat het pand vijf dagen later werd gekocht door een plaatselijke schoenmaker.¹⁵⁷ Uit het digitale kadaster blijkt niet dat in de periode 1945 tot 1951 de woning in andere handen is overgegaan of dat er iets anders mee is gebeurd.

Omgang met gemeentelijk personeel

In 1954 vroeg de *'boedelgevolmachtigde'* van gemeentelijke keurmeester Mozes Spanjar de gemeente Nijkerk of er mogelijk achterstallig salaris was dat uitbetaald moest worden. Dat zou dan salaris zijn vanaf de datum van Spanjars gedwongen ontslag in december 1940 tot aan de dag van zijn overlijden, 9 juli 1943 in concentratie- en vernietigingskamp Sobibor in Polen. Het antwoord dat de gemeente op die vraag gaf, is onbekend. In de notulen en bijlagen van de gemeenteraad wordt er niets over gemeld. Gezien de brief die A. Gottschalk uit Almelo als nabestaande van Spanjar aan het NBI schreef, lijkt het erop dat hij bij de gemeente nul op zijn rekest heeft gekregen.¹⁵⁸ Verdere informatie over deze zaak is niet gevonden. Het Jokos-dossier dat werd opgevraagd, was ten tijde van het onderzoek niet beschikbaar in verband met digitalisering.

Belastingaanslagen over de bezettingsjaren

Precieze gegevens over het innen van gemeentelijke belastingen na de oorlog zijn niet meer te achterhalen. Die gegevens zijn in de loop der tijd vernietigd. Bij het doorspitten van de notulen van de gemeenteraadsvergaderingen, inclusief de bijlagen, blijkt dat de gemeente in juni 1947 overging tot het kwijtschelden van enkele openstaande aanslagen. Dat was omdat ze *'oninvorderbaar'* bleken.

Soms ging het om een Nijkerker die de aanslagen niet kon betalen omdat de kostwinner als NSB'er was opgepakt en geïnterneerd. Het betrof hier een vordering over 1946. Diverse andere aanslagen over 1945 waren echter niet langer te vorderen omdat het ANBO, die de betreffende geroofde woningen beheerde, in juni 1947 al was geliquideerd. Daardoor was in 1947 een

¹⁵³ Van Straalen, 49.

¹⁵⁴ Van Renssen, 126.

¹⁵⁵ Van Straalen, 50.

¹⁵⁶ NA, NBI, 2.09.16.09, inv.nr. 123530, Liever, J.M. de, Nijkerk, Notaris J.P.F. Messer, Haarlem aan NBI, Amsterdam, 31 januari 1951.

¹⁵⁷ Digitaal kadaster, Afschrift openbaar register - Hyp4 dl 2564 nr 92 reeks ARNHEM.

¹⁵⁸ NA, NBI, 2.09.16.02, inv.nr. 4872, Bartus Reuyl, H., dossier Spanjar, M., Nijkerk [PD10 1175], A. Gottschalk aan de Raad voor het Rechtsherstel, afd. Voorzieningen Afwezig, 's-Gravenhage, 18 januari 1954.

deel van niet betaalde belastingen van *'diverse percelen van Joodse eigenaren'* die waren aangeslagen voor weg- en rioolbelasting niet meer te innen. Wel werden hier de aangestelde bewindvoerders alsnog aangeslagen voor de belastingen over 1946.¹⁵⁹ Een andere keer werd ook de weg- en rioolbelasting over naoorlogse jaren kwijtgescholden, zoals bij *'juffrouw L. de Rooij'* – al duurde het tot 1953 voordat de gemeenteraad daartoe besloot. Ook in dit geval werd verwezen naar het ANBO.¹⁶⁰

Andere nog openstaande aanslagen voor weg- en rioolbelasting uit de oorlogsjaren 1943 en 1944 van Joodse eigenaren werden kwijtgescholden *'in verband met de buitengewone tijdsomstandigheden'*. Dat wijst erop dat de gemeente Nijkerk stelde dat de gemeentelijke belastingen van onrecht onroerend goed dat tijdens de oorlog niet was betaald, voor rekening van het ANBO kwamen en niet voor de weggevoerde Joodse eigenaren of hun erfgenamen. Ook uit andere archiefstukken blijkt dat het ANBO voor deze belastingen door de gemeente werd aangeslagen waar het onroerend goed betrof dat deze organisatie in beheer had. Dat gold bijvoorbeeld voor de riool- en wegbelasting over 1942 van diverse onroerende goederen, blijkt uit een brief van het ANBO van 3 april 1944.¹⁶¹ De kosten die daarmee gepaard gingen, werden door het ANBO zo mogelijk betaald uit huuropbrengsten.

Kosten van herstelwerkzaamheden

Kosten die aan woningverbetering werden besteed, kwamen soms ten laste van de tegoeden van de weggevoerde Joden. Een duidelijk voorbeeld betreft de herstelwerkzaamheden aan de panden Singel 16 en 18 van wed. Van der Hoeden. De gevels van beide panden waren tijdens de bevrijding van Nijkerk ernstig beschadigd. De herstelkosten daarvan werden betaald na goedkeuring van haar bewindvoerder, bankdirecteur Jacobus Florijn. Een vergoeding voor de gemaakte herstelkosten werd vervolgens aangevraagd bij het Commissariaat voor Oorlogsschade.¹⁶² Voor het reguliere onderhoud van de panden Singel 20 en 22, eigendom van de familie Cohen, waren in 1948 hoognodig schilderwerkzaamheden nodig. Advocaat J.W. van der Krol vroeg aan het Nederlandse Beheersinstituut een voorschot om de kosten daarvan te betalen. Dat voorschot zou moeten komen van een nog openstaande vordering bij de bank Lippmann-Rosenthal.¹⁶³ De gemeente Nijkerk speelde bij deze herstelwerkzaamheden geen rol.

Dat laatste gebeurde wel bij de vergoeding van herstelkosten van de woonhuizen Spoorstraat 30 en 32, na de oorlog eigendom van Jos de Liver. Uit archiefstukken in het bezit van Yaël de Liver, kleindochter van Jos' nichtje Sophia de Liver, blijkt dat de gemeente de herstelkosten aan Jos de Liver vergoedde. Als verpleegster was zij niet in staat de kosten die gemaakt waren te voldoen, schreef haar vertegenwoordiger, de Utrechtse notaris J.C. Verhoeff op 30 april 1948 aan Gemeentewerken Nijkerk, Bouw en Woningtoezicht.¹⁶⁴ Een jaar later, op 9 mei 1949, bevestigde technisch-ambtenaar Wederopbouw E. van Boeijen aan 'zr. de Liever' – inclusief de vaak gemaakte spelfout 'ie' in plaats van alleen een 'i' – dat de gemeente Nijkerk de herstelkosten van 2856,27 gulden aan haar zou betalen.¹⁶⁵ De schade betrof oorlogsschade, blijkt uit de factuur van bouwbedrijf J. Petersen uit 1949. Tegen die tijd had hij twee jaar moeten wachten op de betaling van zijn factuur. Aan Jos de Liver berekende hij daarom

¹⁵⁹ GAN, 003, Gemeentebestuur Nijkerk, 1920-1947, 2.1.2, Gemeentebestuur en ambtenarenapparaat, Kabinetsstukken, inv.nr. 33, Notulen vergadering gemeenteraad, 25 juni 1947, p.39, Doss. 16.5.

¹⁶⁰ GAN, 004, Gemeentebestuur Nijkerk, 1948-1978, 2.1.2, Gemeentebestuur en ambtenarenapparaat, Kabinetsstukken, inv.nr. 38, Notulen 21 december 1953, besluit 5.

¹⁶¹ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, ANBO aan gemeentebestuur Nijkerk, 3 april 1944.

¹⁶² NA, NBI, 2.09.16.06, inv.nr. 91034, Hoeden-Turksma, S. van der, Nijkerk, Beheerder J. Florijn, Nijkerk aan NBI, Apeldoorn, 10 oktober 1947.

¹⁶³ NA, NBI, 2.09.16.03, inv.nr. 55160, Cohen, E., Nijkerk, J.W. van der Krol aan NBI, Arnhem, 24 juni 1948.

¹⁶⁴ Archief Y. de Liver, J.C. verhoeff aan Gemeentewerken Nijkerk, Bouw en Woningtoezicht, 30 april 1948.

¹⁶⁵ Archief Y. de Liver, E. van Boeijen aan Zr. de Liever, 10 mei 1949.

109,20 gulden aan rente over de vordering.¹⁶⁶ Omdat de herstelwerkzaamheden onder de wederopbouw vielen, werden ze vergoed door de overheid.

Rechtsherstel en verkoop van onroerend goed

Lang niet altijd was direct duidelijk of en wie erfgenamen waren van de omgebrachte Joden, in het NBI-archief consequent aangeduid als 'afwezigen', omdat zeker in de beginjaren van dit instituut niet zeker was wie nog wel en niet in leven waren. Van diverse panden is bekend dat er rechtsherstel heeft plaatsgehad. Niet voor alle vastgoed was dat nodig, omdat het ANBO niet alle ontrechte onroerende goederen voor de NVG had verkocht.

Dat gold bijvoorbeeld voor een van de panden die tijdens de bevrijding zwaar was beschadigd, Oosterstraat 7. Het was ontrecht, maar niet verkocht. Het pand was eigendom van de Joodse gezusters Betsy en Lina de Rooij, maar die waren vermoord in de oorlog.¹⁶⁷ In november 1945 werd het pand volledig gesloopt. Huurder ervan tijdens de oorlog was de heer H. Gijtenbeek geweest, die er een manufactuurwinkel had. Naar eigen zeggen was aan Gijtenbeek in de bezettingsjaren het huis te koop aangeboden, maar dat had hij 'natuurlijk' geweigerd. Hij was het pand vervolgens blijven huren.¹⁶⁸ Wie de verhuurder was, staat niet in de archieven vermeld. In november 1945 deed Gijtenbeek pogingen om via de gemeente het pand aan de Oosterstraat in bezit te krijgen, terwijl hij zelf op Singel 33 woonde, het voormalige huis van de geïnterneerde NSB'er Arend Wassink.¹⁶⁹

'Erfgenamen van genoemd perceel zijn ook niet te vinden zodat, wanneer tot de verkoop wordt overgegaan, wij ten zeerste uwe medewerking in deze zaak op prijs zouden stellen', schreef Gijtenbeek aan burgemeester Bruins Slot op 8 november 1945.¹⁷⁰ Bruins Slot gaf hem geen uitsluitel, maar verwees hem naar de beheerder van de nalatenschap en, mocht hij die niet weten te vinden, naar de Puttense notaris Neervoort.¹⁷¹ Via het NBI kwam Gijtenbeek terecht bij de beheerder van de nalatenschap van de zussen De Rooij, Pieter Berg in Putten. Na lang wachten kreeg Gijtenbeek via hem inderdaad zijn zin. Op 4 december 1947 kreeg Berg toestemming van het NBI om het perceel grond aan de Oosterstraat aan Gijtenbeek te verkopen.¹⁷²

Eenzelfde houding nam de gemeente een maand later aan toen het ging om een navordering van het ANBO van achterstallige huur van Spoorstraat 20, eigendom van de familie Van Esso. Het huis was gekocht door J. Staal, maar de verhuur ervan aan nieuwe bewoners direct na de oorlog was blijkbaar in handen van het ANBO. Een verzoek van het ANBO aan de gemeente Nijkerk om te helpen bij het innen van achterstallige huur, verwees Bruins Slot in november 1945 door naar de Politieke Opsporings Dienst in Harderwijk. Het betrof de huur die verschuldigd was door *'een Politie-Afdeeling en waarvan wij als Beheerders geen gelden hebben ontvangen'*, schreef het ANBO.¹⁷³ Onbekend is welke afdeling van de politie dit is geweest, maar het zal niet de plaatselijke marechaussee zijn geweest, omdat die geen zeggenschap had over de woningen.

Rechtsherstel van Jos de Liver

De panden Spoorstraat 30 en 32 waren door Hendrik van Sweden gekocht met toestemming van eigenaar Samuël de Liver. Enig erfgenaam Jos de Liver verklaarde schriftelijk in haar halfjaarverslag als bewindvoester over de nalatenschap van haar ouders:

¹⁶⁶ Archief Y. de Liver, J. Petersen – Bouwbedrijf aan Mej. J. de Liever, juni 1949.

¹⁶⁷ NA, NBI, 2.09.16.12, inv.nr.145588, Rooij, L. de, Nijkerk, P. van den Berg aan NBI Apeldoorn, 5 maart 1947.

¹⁶⁸ NA, NBI, 2.09.16.12, inv.nr.145588, Rooij, L. de, Nijkerk, H. Gijtenbeek aan fa. K. v. Gelder, Harderwijk, 20 november 1945.

¹⁶⁹ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, H. Gijtenbeek aan burgemeester van Nijkerk, 8 november 1945.

¹⁷⁰ Idem.

¹⁷¹ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, Z. Bruins Slot aan H. Gijtenbeek, 13 november 1945.

¹⁷² NA, NBI, 2.09.16.12, inv.nr. 145588, Rooy, L., Nijkerk, 4 december 1947.

¹⁷³ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, ANBO aan gemeentebestuur Nijkerk, 22 november 1945 en Bruins Slot aan ANBO, Utrecht, 19 november 1945.

'Rechtsherstel der huizen Spoorstraat 30 en 32 vond plaats 30 april 1948 ten kantore notaris J.C. Verhoeff te Utrecht. Besloten werd een minnelijke schikking aangezien wijlen den heer Van Sweden, deze panden kocht na voorafgaand overleg met en toestemming van mijn vader den heer S. de Liver, met bedoeling deze huizen uit handen van de vijand te houden. De heer Van Sweden was hypotheekhouder.'¹⁷⁴ Officieel kreeg Jos de Liver in januari 1949 het alleenrecht op alle eigendommen van haar ouders. Dat staat vermeld in een certificaat van erfrecht van 18 januari 1949, ondertekend door de Nijkerkse notaris Reijers.¹⁷⁵

Dat Jos de Liver in een officiële akte die toezegging kreeg, wil echter niet zeggen dat ze die rechten ook heeft kunnen uitoefenen. Dat lijkt inderdaad niet het geval te zijn geweest, als we uitgaan van haar eigen herinneringen. De uiteindelijke verkoop van de beide huizen aan de Spoorstraat die haar ouders in eigendom hadden, kon volgens haar pas plaatsvinden na lang juridisch touwtrekken. De huizen moesten volgens haar bovendien snel verkocht worden en tegen een veel te lage prijs.¹⁷⁶ De aanleiding voor de problemen was dat Van Sweden in 1946 was overleden. Met zijn erfgenaam kwam Jos de Liver aanvankelijk niet tot overeenstemming. Pas twee jaar later lukte dat, getuige de notitie van 24 augustus 1948. De huizen werden verkocht in 1949.¹⁷⁷

Van enige betrokkenheid van de gemeente Nijkerk bij deze zaken was geen sprake. Hoe de twee huizen uiteindelijk zijn verkocht, is niet goed te achterhalen. Uit de stukken die betrekking hebben op de minnelijke schikking blijkt wel dat zij de twee huizen van haar ouders in eigendom heeft teruggekregen. Verder blijkt uit het Jokos-dossier van het gezin De Liver dat er vanuit Duitsland een schadevergoeding is uitgekeerd voor de verloren gegane inboedel van Spoorstraat 30. De schadevergoeding werd uitgekeerd aan Jos de Liver als enig erfgename van haar ouders.¹⁷⁸ In deze zaak is geen sprake van enige betrokkenheid van de gemeente Nijkerk. Zoals hierboven bleek, werd onroerend goed geroofd door het ANBO, de Omnia-Treuhandgesellschaft m.b.H. en de Duitse NSDAP'er Pellmann.

Rechtsherstel Aaltje Speyer-Fortuijn

Na de oorlog werd als bewindvoerder voor beide families Fortuijn de Nijkerkse notaris Reijers aangesteld. Op verzoek van de familie nam Heinz-Leopold Speyer die taak over. Speyer was na de oorlog getrouwd met de enige erfgenaam van beide families, Aaltje Fortuijn.¹⁷⁹ Zij was de dochter van Izaak en Jetje Fortuijn en zus van Leo Fortuijn. Ze werkte als verpleegster in Leiden en overleefde de oorlog dankzij onderduik.¹⁸⁰ Op 3 oktober 1946 werd haar echtgenoot Speyer al tot bewindvoerder benoemd van haar oom en tante, broodbakker Bram en zijn zus Kaatje Fortuijn. Per 5 december dat jaar werd hij ook bewindvoerder van de nalatenschap van haar ouders en broer.¹⁸¹

¹⁷⁴ NA, NBI, 2.09.16.09, inv.nr. 119172, Liver, S. de, Nijkerk, J.M. de Liver, financieel verslag eerste halfjaar 1948 (handgeschreven, ondertekend), 24 augustus 1948); NA, NBI, 2.09.16, Verkaufsbücher, inv.nr. 536.7 Algemeen laufnr. 7003; GAN, GA 0876/02, Notaris Mr. D.J. Beekman, 18 april 1953.

¹⁷⁵ NA, NBI, 2.09.16.09, inv.nr. 119172, Liver, S. de, Nijkerk, Notaris Justus Verhoeff te Utrecht, Certificaat van erfrecht, 18 januari 1949.

¹⁷⁶ Zn., 'Persoonlijke overwinning op Hitler', *Amersfoortse Courant*, 25 april 1998; Dylan de Gruijl, 'Jos de Liver uit Israël even terug op geboortegrond in Nijkerk. "Ik heb geen ander land"', *Amersfoortse Courant*, 20 april 2002.

¹⁷⁷ Kadastrale leggers, Legger 12, artikel 6601.

¹⁷⁸ Jokos-dossier 9031, Samuel de Liver, Spoorstraat 30, Nijkerk; Idem, Dr. T. Kotsch, RR, Interne Kennziffern 115, 9031, 'Bescheid in der Rückerstaattungssache', De Liver, 6 mei 1960.

¹⁷⁹ NA, NBI, 2.09.16.04, inv.nr. 77594, Fortuyn, A., Nijkerk, J.A. Smit (NBI, Harderwijk) aan NBI, 's-Gravenhage, 30 september 1946.

¹⁸⁰ NA, NBI, 2.09.16.04, inv.nr. 77594, Fortuyn, A., Nijkerk, Reijers aan Adviescommissie voor Rechtsherstel en Beheer, Harderwijk, 6 september 1945.

¹⁸¹ NA, NBI, 2.09.16.04, inv.nr. 77594, Fortuyn, A., Nijkerk, B.E. van Tijn aan NBI, Apeldoorn, 25 november 1956.

Wat het vastgoed van haar oom en tante betreft, dat ging om de panden aan Nieuwstraat nummers 17 en 19.¹⁸² Beide panden waren in de oorlog voor zover bekend niet verkocht. De panden Nieuwstraat 17 en 19 werden in 1949 door de erfgenamen verkocht aan Hendrik Motshagen, vishandelaar te Nijkerk en bewoner en huurder van nummer 19.¹⁸³

Zoals diverse andere panden werden ook Nieuwstraat 10 tot 14 na de wegvoering van de familie Izaak en Jetje Fortuijn en hun zoon Leo, in beheer gehouden en verhuurd door het ANBO.¹⁸⁴ Na de oorlog werd het beheer overgenomen door het Militair Gezag, dat na de bevrijding was ingesteld.¹⁸⁵ De huur van de woningen werd ook na de bevrijding door het ANBO geïnd, blijkt uit een verantwoording van notaris Reijers van augustus 1947.¹⁸⁶

Juist bij de verhuur van Nieuwstraat 12 blijkt de gemeente Nijkerk te zijn betrokken. Het betreft de vermelding dat de huur daarvan onregelmatig werd betaald. De huur van deze moest worden voldaan door de afdeling Sociale Zaken van de gemeente voor een van de huurders van Nieuwstraat 12. De gemeente Nijkerk had in augustus 1947 betaald tot september van het voorgaande jaar.¹⁸⁷ Onbekend is of de gemeente ook tijdens de oorlog de huur al betaalde.

Na de oorlog bleek dat op het pand aan Nieuwstraat 12 een dubbele hypotheek rustte en dat het totale vermogen van de familie Izaak en Jetje Fortuijn negatief was. Naast dat definitief vast was komen te staan dat het echtpaar Fortuijn en hun zoon Leo waren overleden, werd de bewindvoering door Speyer om die reden in juli 1950 opgeheven.¹⁸⁸ De panden aan de Nieuwstraat werden volgens de kadastrale legger van de gemeente Nijkerk in 1951 door de erven Fortuijn verkocht tijdens een openbare veiling.¹⁸⁹ De gemeente Nijkerk was hier niet bij betrokken.

Verder blijkt uit het Jokos-dossier van het gezin Fortuijn dat er vanuit Duitsland een schadevergoeding is uitgekeerd voor de verloren gegane inboedel van Nieuwstraat 12, inclusief de gedeerde huurinkomsten. De schadevergoeding werd uitgekeerd aan Aaltje Speyer-Fortuijn als enig erfgename van haar ouders.¹⁹⁰ In deze zaak is geen sprake van enige betrokkenheid van de gemeente Nijkerk.

¹⁸² NA, NBI, 2.09.16.04, inv.nr. 77594, Fortuyn, A., W. Verploegh Chassé, directeur NBI aan vertegenwoordiging van NBI Arnhem, 7 november 1949; Idem, E.P. Reijers, Rekening en verantwoording,

¹⁸³ NA, NBI, W. Verploegh Chassé, directeur NBI aan vertegenwoordiging van NBI Arnhem, 26 oktober 1949; Idem, Th.J.C. Vosskuhler, vertegenwoordiger NBI aan NBI Den Haag, 7 november 1949; GAN, Kadastrale leggers, legger 9, artikel 5729 en Kadastrale leggers, legger 12, artikel 6670.

¹⁸⁴ GAN, Kadastrale leggers, legger 8, artikel 5217; GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, Gemeentewerken van Nijkerk, W. Postema, technisch ambtenaar, Gegevens betreffende onkosten van gemeenten terzake van het op transport stellen van Joden – 15 mei tot 1 oktober 1943, 6 november 1943.

¹⁸⁵ NA, NBI, 2.09.16.04, inv.nr. 77594, Fortuyn, A., Nijkerk, Reijers aan Adviescommissie voor Rechtsherstel en Beheer, Harderwijk, 19 september 1945.

¹⁸⁶ NA, NBI, 2.09.16.04, inv.nr. 77594, Fortuyn, A., Nijkerk, Rekening en Verantwoording, bijlage behorende bij: E.P. Reijers, aan NBI, Apeldoorn, 15 augustus 1947.

¹⁸⁷ NA, NBI, 2.09.16.04, inv.nr. 77594, Fortuyn, A., Nijkerk, E.P. Reijers, Rekening en verantwoording als bewindvoerder over het vermogen van de echtelieden I. en K. Fortuijn-Vos, zd.; Idem, Speijer aan NBI, Apeldoorn, 24 februari 1947. Dit dossier bevat naast stukken over de familie A. Fortuyn ook stukken van zijn broer en schoonzus I. Fortuyn-De Vos en hun zoon Leo Fortuyn.

¹⁸⁸ NA, NBI, 2.09.16.04, inv.nr. 77594, Fortuyn, A., Nijkerk, G.H. Nijenhuis, NBI Arnhem aan Speyer, Leiden, 13 juli 1950.

¹⁸⁹ GAN, Kadastrale leggers, legger 8, artikel 5217.

¹⁹⁰ Jokos-dossier 5999, Izaak Fortuijn, Nieuwstraat 12, Nijkerk; Idem, Werkformulier S.E.C. Rotterdam, reg.no. "JOKOS" 5999, reg.no. 150, 1 maart 1958, bijlage met onder meer huurwaarde.

Rechtsherstel diverse personen

Hoogstraat 9 werd op 16 augustus 1957 verkocht aan Lambertus de Ridder, namens de erfgenamen van Hartog de Rooij.¹⁹¹ Singel 28 was eigendom van Louis en Bela de Liever-Van der Hak. Dit echtpaar is daar na de oorlog weer ingetrokken.¹⁹² Van Jacobus Florijn, de directeur van de Nijkerksche Bank, ontving Louis de Liever acht briefjes van duizend gulden terug die hij bij hem in bewaring had gegeven.¹⁹³ Langestraat 34, 36 en 38, eigendom van Nihom, werden namens hem door bankdirecteur Jacobus Florijn in 1962 verkocht aan de winkelier Arend Compagne.¹⁹⁴ Het woon- en winkelhuis aan de Schoolstraat in Nijkerkerveen, dat ook eigendom was van Nihom, werd op 9 maart 1950 aan hem teruggegeven door Aalbert Doppenberg. Hij had het pand op 7 september 1943 gekocht van het duo Van den Brom en Ramselaar uit Amersfoort. Die hadden het op hun beurt gekocht van de NGV op 12 augustus van datzelfde jaar.¹⁹⁵

De door Arend Wassink gekochte panden aan Singel 16 en 18 kwamen via een minnelijke schikking in het bezit van de erven van mevrouw Johanna van der Hoeden. De koop van Arend Wassink van Bagijnenstraat 10, niet vermeld in de bewaard gebleven Verkaufsbücher, werd in 1947 ongedaan gemaakt. Het pand werd al wel per 1 januari 1946 opgenomen in het vermogensoverzicht van 'wijlen S. v.d. Hoeden-Turksema', dat door bewindvoerder J. Florijn in oktober 1947 werd opgesteld. Van het ANBO in Utrecht had bewindvoerder Florijn tegen die tijd 800,44 gulden aan overschot van ingekomen huren tot mei 1946 ontvangen.¹⁹⁶ In 1955 werd dat perceel verkocht aan de heer Doggenaar.¹⁹⁷

Singel 37 was geen Joods eigendom, maar van de doopsgezinde horlogemaker David van der Waag. Hij vertrok in de jaren dertig uit Nijkerk en verhuurde daarna zijn woning aan het echtpaar Van der Hoeden-Fortuijn, dat daar in het voorjaar van 1942 uit vertrok.¹⁹⁸ In hun plaats kwam Henri Dragt, die op dat adres in dat jaar een banketbakkerij opende.¹⁹⁹ Dragt kocht het pand van de erven van Van der Waag in 1949. Omdat het huis geen eigendom van Joden was, werd het niet onder beheer van het ANBO gesteld. Kloosterstraat 3 was wel Joods eigendom, en wel van de Israëlitische gemeente. In het pand woonde tot 9 april 1943 de Joodse voorganger Sander Colthof.²⁰⁰ Aan wie de huurder die er daarna introk huur betaalde, is niet duidelijk. Het pand werd in 1955 verkocht aan de Gereformeerde Kerk te Nijkerk. Het pand werd verkocht door Salomon Nihom en Louis de Liever, die volgens de kadastrale leggers beide voor de helft eigenaar van het pand waren.²⁰¹

De synagoge aan de Singel en ook een huis daarnaast, waren eigendom van de Nederlandsch Israëlitische gemeente. De beschadigingen, onder meer een gat in het dak die in de oorlog door een bom waren ontstaan, werden na de bevrijding hersteld. Dat gebeurde onder meer door Heimen de Jong, die met zijn vader een aannemersbedrijfje had en daar in 2022 op hoge leeftijd over vertelde.²⁰² De Nijkerkse Israëlitische gemeente was door de oorlog echter zo klein geworden, dat het niet langer mogelijk

¹⁹¹ Digitaal kadaster, Afschrift openbaar register - Hyp4 dl 2847 nr. 14 reeks ARNHEM.

¹⁹² GAN, Kadastrale leggers, legger 10, artikel 5962; Digitaal kadaster, Afschrift openbaar register - Hyp4 dl 8363 nr. 25 reeks ARNHEM.

¹⁹³ Mededeling Louk de Liever, gesprek Nijkerk, 3 november 2022.

¹⁹⁴ Digitaal kadaster, Afschrift openbaar register - Hyp4 dl 3124 nr. 67 reeks ARNHEM.

¹⁹⁵ GAN, GA 0876/02, Notaris Mr. D.J. Beekman, 18 april 1953.

¹⁹⁶ NA, NBI, 2.09.16.06, inv.nr. 91034, Hoeden-Turksma, S. van der, Nijkerk, J. Florijn aan het NBI Apeldoorn, 10 oktober 1947.

¹⁹⁷ GAN, Kadastrale leggers, legger 12, artikel 6457, volgnummer 1 t/m 4; GAN, Kadastrale leggers, legger 13, artikel 7093, volg.nr. 1.

¹⁹⁸ GAN, 190, Bevolkingsregister 1936-1948, Woningregister Schrasserstr. – Smidsteeg, Singel 37; Gezinskaarten Nijkerk 1921 - 1937 (David van der Waag)

¹⁹⁹ GAN, Hinderwetvergunning Singel 37, 10 september 1942.

²⁰⁰ GAN, Gemeente Nijkerk 1920-1947, E 271, Gemeentewerken van Nijkerk, W. Postema, technisch ambtenaar, Gegevens betreffende onkosten van gemeenten terzake van het op transport stellen van Joden – 15 mei tot 1 oktober 1943, 6 november 1943.

²⁰¹ GAN, Kadastrale leggers, legger 13, artikel 6993 en legger 4, artikel 4001, volgnummer 45.

²⁰² Collectie Museum Nijkerk, interview met H. de Jong, 27 juli 2020.

was sjoel te houden. De synagoge werd daarom in 1955 verkocht aan schoenhandelaar Jan Jacob Bijvank, die er een schoenenhandel vestigde. Zes jaar later kocht hij ook het naastgelegen pand van de Israëlitische gemeente.²⁰³ Omdat hij in zijn schoenenwinkel ook varkensleren schoenen wilde verkopen, moest Bijvank daar vooraf toestemming voor krijgen van de nabestaanden. Die kreeg hij onder meer van de naar Amerika geëmigreerde Nihom.²⁰⁴ De inventaris van de synagoge werd na de verkoop overgebracht naar de synagoge in Amersfoort, waar de Nijkerkse synagoge in opging.

Familie Meiling

Behalve de panden aan Nieuwstraat 10 tot 14 hadden Izaak en Jetje Fortuijn als vodenhandelaars ook een pakhuis aan Koetsendijk 69 in bezit. De verkoop van dit pand verdient bijzondere aandacht. Dat is omdat daaraan in de archieven de familienaam van een toonaangevende Nijkerker is gekoppeld en wel die van veevoederhandelaar, raadslid en inmiddels oud-wethouder Anthonie Meiling. In 1948 kocht de Firma G.A. Meiling het pakhuis aan Koetsendijk 69 uit de nalatenschap van Isaak Fortuijn voor 1.800 gulden.²⁰⁵ Nader onderzoek toont echter aan dat het niet de toen 81-jarige oud-wethouder Meiling betrof, raadslid en wethouder in Nijkerk van 1910 tot 1945. Het ging om zijn zoon, graanhandelaar Gerrit Albertus Meiling.²⁰⁶ Het pakhuis aan Koetsendijk 69 was tijdens de oorlog gekocht door de eerdergenoemde ijzerhandelaar Arend Wassink, maar was na de oorlog teruggegeven aan Aaltje Speyer-Fortuijn.²⁰⁷

Gemeenteraadslid Klaas Visscher

De persoon die het nauwst verband heeft met de gemeente Nijkerk, was het ARP-raadslid Klaas Visscher. Visscher was een Nijkerkse herenboer die in de stad woonde en goed bevriend was met zijn leeftijdsgenoot, burgemeester Bruins Slot. Hij was in 1939 op 36-jarige leeftijd gemeenteraadslid geworden en zou tot 1974 raadslid en wethouder zijn in Nijkerk.²⁰⁸ Zijn echtgenote was Evertje van Koeverden Aartsdochter, bijgenaamd 'Gouden Eefje'. Zij was zeer vermogend en had uit de erfenis van haar ouders talloze huizen verkregen. In december 1943 kocht zij van de NVG via het ANBO de huizen Venestraat 18 en 20 voor 8.200 euro. Deze beide huizen had de NVG op 16 december 1941 in beslag genomen van Isaäk Hammelburg, die zelf op Venestraat 18 woonde en daar zijn slagerij had.²⁰⁹

Uit de notariële akte van 12 november 1952 blijkt dat de koop van mevrouw Van Koeverden destijds plaatsvond *'in overleg met en op verzoek van'* slager Hammelburg. Mochten hij of zijn vrouw de oorlog overleven, dan zouden zij de huizen terugkrijgen. Beiden keerden niet terug uit Duitsland, maar werden vermoord. In overleg met de drie kinderen van Hammelburg, die de oorlog wel overleefden, werd besloten de verkoop uit 1943 als rechtsgeldig te beschouwen. Ze zagen daarmee af van hun *'recht op rechtsherstel'*. Mevrouw Van Koeverden vergoedde wel de waardevermeerdering van de beide huizen. Ze vergoedde ook de ontvangen huren met aftrek van de betaalde belastingen, brandverzekeringspremie en onderhoudskosten.²¹⁰

²⁰³ GAN, Kadastrale leggers, legger 8, artikel 5396, 2, J.J. Bijvank, schoenhandelaar; Idem, legger 6, artikel 4464, 5 en Legger 8, artikel 5396, 7, J.J. Bijvank, schoenhandelaar

²⁰⁴ Mededeling van oud-notaris mr. Dieter van de Castel aan de auteur.

²⁰⁵ NA, NBI, 2.09.16.04, inv.nr. 77594, Fortuyn, A., Nijkerk, Loth, directie NBI, 5 september 1947; Idem, H.L. Speijer, Aanvraag tot machtiging tot verkoop van Onroerende Goederen (behorende bij het schrijven dd. 5 Aug. 1947) 12 augustus 1947; Idem, P. Reijers aan NBI, Apeldoorn, 15 augustus 1947.

²⁰⁶ GAN, Kadastrale leggers, legger 11, artikel 4606, volgnr. 5, G.A. Meiling Antonus'zn; Idem, Kadastrale leggers, legger 8, artikel 5217, Izaäk Fortuijn, volgnr. 2; NA, NBI, 2.09.16.04, inv.nr. 77594, Fortuyn, A., Nijkerk, P. Reijers aan NBI, Apeldoorn, 15 augustus 1947

²⁰⁷ NA, NBI, 2.09.16.04, inv.nr. 77594, Fortuyn, A., Nijkerk, Beheer I. Fortuijn, J. Fortuijn-Vos, L. Fortuijn, zd. [Mogelijk bijlage bij schrijven van E.P. Reijers aan NBI, 's-Gravenhage, 30 september 1946].

²⁰⁸ Straatnamenboekje gemeente Nijkerk. Zie: https://www.nijkerk.eu/_flysystem/media/straatnamenboekje-met-fotos-versie-25nov13.pdf.

²⁰⁹ Digitaal Kadaster, Afschrift openbaar register - Hyp4 dl 2342 nr 29 reeks ARNHEM; Notities archief notaris

²¹⁰ Digitaal Kadaster, Afschrift openbaar register - Hyp4 dl 2612 nr 105 reeks ARNHEM.

Dat de verhoudingen tussen het echtpaar Visscher-Van Koeverden en de familie Hammelburg inderdaad goed waren, blijkt uit het dossier van I. Hammelburg uit het Nederlandse Beheersinstituut. Zijn dochter Betje of Betty Hammelburg verzocht in 1946 aan de Adviescommissie voor Rechtsherstel en Beheer te Harderwijk om Klaas Visscher als bewindvoerder aan te stellen.²¹¹ Eigendommen van de slager Isaäk Hammelburg zijn door de familie Visscher begraven in een melkbus en na de oorlog teruggegeven aan de familie.

Uit deze casus blijkt geen dubieuze rol van de gemeente Nijkerk.

Koop van vastgoed en gronden door de gemeente

Ten behoeve van de bouw van een paar arbeiderswoningen en openbare voorzieningen, kocht de gemeente enkele percelen grond aan, inclusief een boerderijtje dat op Brink 21 (B 2118) stond. Deze bezittingen waren eigendom van mevrouw Spinosa Cattela-Vors. Het waren bezittingen die zij nog maar enige jaren daarvoor opnieuw in haar bezit had gekregen, nadat ze die in de oorlog onvrijwillig was kwijtgeraakt. In de oorlog had Arend Wassink het boerderijtje gekocht en daarover had in 1946 rechtsherstel plaatsgevonden.²¹² Wassink deed zowel afstand van het vastgoed als van de landbouwgronden en maakte alle sinds 1943 geïnde pachtgelden over aan mevrouw Spinosa Cattela-Vors. Alleen de in de tussentijd betaalde onderhoudskosten werden in mindering gebracht op de totale som.²¹³

De gemeente betaalde voor dit boerderijtje met wat land in 1949 precies 8.000 gulden.²¹⁴ Wassink had er in 1943 slechts 3.800 gulden voor betaald, vermelden de Verkaufsbücher.²¹⁵ De percelen B 1076 (4.880 m²) en B 2817 (8.570 m²) waren twee stukken landbouwgrond. De gemeente kocht die bouwlanden van mevrouw Spinosa Catella-Vors voor in totaal 1,25 gulden per vierkante meter. Het totale bedrag voor beide percelen bedroeg 16.812,50 gulden. In de oorlog had haar pachter Van den Akker slechts 2.500 gulden voor B 2817 betaald.²¹⁶ De gemeente betaalde in 1949 voor die ruim 8 hectare bouwland ruim het viervoudige. Ter vergelijking: een soortgelijke koop deed de gemeente in datzelfde jaar voor hetzelfde project. Van mejuffrouw Annetje ten Haven uit Hilversum kocht de gemeente drie percelen grond van 16.235 vierkante meter voor 13.000 gulden. Ook bij deze koop betaalde ze 1,25 gulden per vierkante meter.²¹⁷

Uit stukken in het Gelders Archief blijkt dat de controle op deze en soortgelijke transacties gedegen gebeurde. Eerst onderzocht de Provinciale directie in Gelderland van de Centrale Directie van de Wederopbouw en de Volkshuisvesting, onderdeel van het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting, de zaak. Begin september ging die akkoord.²¹⁸ Daarna keurde begin oktober de hoofdingenieur-directeur van de Provinciale Waterstaat Gelderland de aankoop goed.²¹⁹ Half augustus had de gemeente Nijkerk de Gedeputeerde Staten van Gelderland gemeld dat ook het Hoofd van het Prijzenbureau voor Onroerende Zaken te

²¹¹ NA, NBI, inv.nr. 2.09.16.06, 85989, Hammelburg, I., Nijkerk, B. Hammelburg aan Adviescommissie voor Rechtsherstel en Beheer te Harderwijk, 6 mei 1946.

²¹² GAN, GA 0876/02, Notaris Mr. D.J. Beekman aan Ambtenaar van Sociale Zaken gemeente Nijkerk, 18 april 1953.

²¹³ NA, NBI, Archief 2.09.16.13, inv.nr. 168595, Spinosa Cattela-Vorst, M.H.H., Arnhem, E.P. Reijers, notaris, Akte van Rechtsherstel, 29 oktober 1946.

²¹⁴ GAN, 004, Gemeentebestuur Nijkerk, 1948-1978, Notulen Gemeenteraad 27 juli 1949, besluit no.7.

²¹⁵ NA, NBI, Archief 2.09.16, Verkaufsbücher, inv.nr. 536.3, Algemeen laufnr. 4376.

²¹⁶ Ter Braake, Database Joodse Landbouwgronden (2011), inv.nr. M29.

²¹⁷ GAN, 004, Gemeentebestuur Nijkerk, 1948-1978, Notulen Gemeenteraad 29 juni 1949, besluit no. 4.

²¹⁸ GA, Toegang 0039 Gedeputeerde Staten, Inv.nr. 6212 Onteigening van gemeentelijke eigendommen, 1850, 1946-1947 - 08.4. Gemeenten, 6357 Nijkerk, 1925-1949, Hoofdingenieur-directeur, 9 september 1949.

²¹⁹ Idem, Hoofdingenieur-directeur Provinciale Waterstaat aan Gedeputeerde Staten Gelderland, 6 oktober 1949.

Harderwijk akkoord was met de ‘tegenprestatie’, dat wil zeggen de prijs die de gemeente betaalde voor het land van mevrouw Spinosa Cattela-Vorst.²²⁰

Ongedaan maken van liquidatie van bedrijven

Na de oorlog werden ook geliquideerde Joodse bedrijven in Nijkerk meegenomen in het rechtsherstel. In sommige gevallen zal het gebleven zijn bij een constatering dat de geliquideerde bedrijven niet meer bestonden en dat de betreffende ondernemers waren vermoord. Dat betrof bijvoorbeeld de liquidatie van de zaak van groentehandelaar Mok, die een huurhuis bewoonde aan Torenstraat 7.

Wat er met de eigendommen gebeurde die behoorden tot de firma van L. en Ph. de Liever & Co, is niet helemaal duidelijk. Het pand Singel 28, waar Louis en Bela de Liever woonden, was volgens de collectie van de Omnia-Treuhandgesellschaft m.b.H. eigendom van Emanuel Cohen en niet van De Liever, zoals Bruins Slot had gesteld.²²¹ Na de oorlog bleek het pand echter wel eigendom te zijn van Louis de Liever.

Het slachthuis aan de Stationsweg 18, waar de kalverslachterij van de broers Philip en Samuël de Liver was gevestigd, kwam na de oorlog in handen van hun nichtje mevrouw Sophia de Liver-de Liver uit Amsterdam. Zij was de dochter van hun broer Levi. Hij was de eigenaar geweest van het bedrijfspand, maar was tijdens de oorlog vermoord in Auschwitz. Sophia de Liver was dus een volle nicht van Jos de Liver.²²² Uit het archief van de familie De Liver blijkt dat door die erfenis ook het woonhuis Stationsweg 16 eigendom werd van Sophia. Bij de beheerder van de ANBO-tegoeden klaagde ze dat ze nog 1.103,99 gulden achterstallige huur uit de oorlogsjaren tegoed had.²²³

Na de bevrijding wilde ene K. Mostert de slachterij van De Liver heropenen. Daarvoor moest hij wel wachten totdat de firma Möring & Steenaart een alternatief onderkomen had gevonden. Met het oog op de doorstart van de slachterij verzocht Mostert aan de gemeente Nijkerk in februari 1946 om een nieuwe Hinderwetvergunning.²²⁴ Het pand was inmiddels teruggegeven aan Sophia de Liver, als erfgenaam van Levi de Liver.²²⁵ De afdeling bouw- en woningtoezicht van Gemeentewerken Nijkerk schreef aan mevrouw De Liver dat het nodig was om een nieuwe Hinderwetvergunning aan te vragen. Op een speciale regeling die door de regering in juli 1945 was ingevoerd, kon zij volgens de ambtenaar van de gemeente alleen in een speciale situatie een beroep doen. Die regeling gold voor bedrijven *‘welke door oorlogsomstandigheden gedwongen waren langen tijd stil te liggen’*. Een uitzonderingsbepaling in die wet luidde dat een bedrijf maximaal vier jaar buiten bedrijf mocht zijn. Dat betekende in het geval van deze slachterij, dat die vóór 29 april 1946 weer in gebruik genomen moest worden, schreef de gemeente op 7 februari 1946. Op 29 april 1946 was het namelijk vier jaar geleden dat er voor het laatst was geslacht aan Spoorstraat 18.²²⁶

²²⁰ GA, Toegang 0039 Gedeputeerde Staten, Inv.nr. 6212 Onteigening van gemeentelijke eigendommen, 1850, 1946-1947 - 08.4.

Gemeenten, 6357 Nijkerk, 1925-1949, Gemeente Nijkerk aan Gedeputeerde Staten Gelderland, 19 augustus 1949.

²²¹ NIOD, Archief 094f, Collectie dossiers afkomstig uit de archieven van de Omnia-Treuhandgesellschaft m.b.H., inv.nr. 5842, Firma E. Cohen Jzn. en Kinderen, Nijkerk, Singel 22, (wsch. Aalders) aan Wirtschaftsprüfstelle, Arnheim, 23 november 1943.

²²² https://www.maxvandam.info/humo-gen/family/1/F1420?main_person=I3883 – geraadpleegd voorjaar 2023.

²²³ Archief Y. de Liver, S. de Liver – De Liver aan Beheerder A.N.B.O., 22 juli 1946.

²²⁴ GAN, Hinderwetvergunning Stationsweg 18, K. Mostert aan Den Weledel: Heeren B. en W, 26 februari 1946. Er bestaat soms verwarring over de juiste namen waar het gaat om de Stationsweg en de Stationsstraat. Dat geldt bijvoorbeeld voor de correspondentie, die in bezit is van mevrouw Y. de Liver, waarin wordt gesproken over de Stationslaan (Archief Y. de Liver, Firma Mostert & Van Koot aan Tj. Pen, 2 juli 1952), maar ook van de Stationsstraat (Archief Y. de Liver, Directeur telefoondistrict Utrecht aan S. de Liver – De Liver, 19 maart 1948).

²²⁵ Joodsmonument.nl, geraadpleegd op 1 juni 2023.

²²⁶ GAN, Hinderwetvergunning Stationsweg 18, Gemeentewerken Nijkerk, Bouw- en woningtoezicht aan College van B&W Nijkerk, 7 maart 1946, citerend schrijven aan mw. S. de Liver van 14 februari 1946.

Wel waren gemeentebesturen bevoegd 'te dezer zake nadere voorzieningen te treffen'. Welke voorzieningen dat waren en hoe dat dan zou uitwerken, is onbekend. Ook is niet bekend of de gemeente Nijkerk dergelijke maatregelen heeft getroffen. Het resultaat was in ieder geval dat het gemeentebestuur van Nijkerk Mostert verzocht contact op te nemen met ambtenaar Postema om de formele zaken te regelen. Opmerkelijk is overigens dat de brief gericht is aan de huurder Mostert en niet aan mevrouw De Liver zelf, die volgens eerdere brieven als eigenaresse van de slachterij de vergunning zou moeten aanvragen.²²⁷ Toch slaagde Mostert er uiteindelijk in om daadwerkelijk de slachterij aan Stationsweg 18 voort te zetten. Ook de Hinderwetvergunning ging alsnog over op zijn naam, zonder dat er een nieuwe vergunning hoefde te worden aangevraagd. Dat blijkt uit een brief van de gemeente Nijkerk aan de firma Mostert en Van Koot van 9 september 1963.²²⁸ Of dat komt doordat hij voor 29 april 1946 begonnen is met slachten of dat de gemeente Nijkerk alsnog een uitzondering heeft gemaakt, is onbekend.

Een tweede zaak die hiermee te maken heeft, is dat de firma Möring & Steenaert stelde dat ze Stationsweg 18, die ze per 1 januari 1943 huurde, niet zo snel kon ontruimen. Via hun advocaat vroeg de firma daarom in maart 1946 om uitstel aan mevrouw Sophia de Liver, in het economisch belang dat deze onderneming vervulde als werkgever van een heel aantal medewerkers.²²⁹ Of dat uitstel is verleend, is onbekend. De gemeente Nijkerk had met deze zaak verder niets te maken, aangezien het een kwestie betrof tussen een huurder en verhuurder. Hetzelfde geldt voor een verschil van mening tussen K. Mostert en Sophia de Liver omtrent de herbouwkosten van de slagerij op Stationsweg 18. Dat speelde in 1949.

Een derde vastgoedzaak die met het perceel aan de Stationsweg 18 heeft te maken, betreft de bouw van een noodwoning. In 1945 bouwde de gemeente Nijkerk twee noodwoningen, waarvan één op dit perceel aan Stationsweg 18. De gemeente zette drie jaar later, in april 1948, de zaak recht nadat in oktober 1947 mevrouw De Liver-De Liver toestemming aan de gemeente Nijkerk had verleend om een noodwoning te bouwen voor K. Mostert op het perceel van Stationsweg 18.²³⁰ Die stond er dus al. Alleen moest in opdracht van het Departement van Wederopbouw en Volkshuisvesting met terugwerkende kracht vanaf 1 juni 1945 het recht op opstal worden bedongen. Anders zou de gemeente geen eigenaar van de woning zijn. Voor het recht van opstal betaalde de gemeente aan mevrouw De Liver-De Liver 12 gulden per jaar.²³¹

De noodwoning werd door het Rijk gebouwd, maar de gemeente Nijkerk kreeg die in beheer.²³² Formeel had de bouw alleen kunnen plaatsvinden wanneer alle eigenaren, de erfgenamen van Levi de Liver, daarvoor zouden hebben getekend. Nog op 26 juli 1948 bestond bij de gemeente Nijkerk echter onduidelijkheid of de ouders van Sophia de Liver en ook haar eventuele broers en zussen waren overleden. Zolang dat niet helemaal duidelijk was, moest de gemeente toestemming krijgen van het Beheersinstituut voor het recht van opstal – het bouwen van de noodwoning.²³³

²²⁷ GAN, Hinderwetvergunning Stationsweg 18 (1930-1946), Gemeentebestuur van Nijkerk aan K. Mostert, stationsweg 20, Nijkerk.

²²⁸ GAN, Hinderwetvergunning Stationsweg 18 (1963-1978), B&W Nijkerk aan firma Mostert en Van Koot, 9 september 1963.

²²⁹ Archief Y. de Liver, Möring en Steenaert aan S. de Liver – De Liver, 4 maart 1946; Idem, Advocaat en Procureur W. Vermeulen (naam weggefallen, vgl. Idem, S. de Liver – De Liver aan W. Vermeulen, 2 april 1946) aan S. de Liver – De Liver, 20 maart 1946.

²³⁰ Archief Y. de Liver, Gemeente Nijkerk aan S. de Liver – de Liever, 11 oktober 1947; idem, E.P. Reijers (notaris) aan S. de Liver – De Liver, 6 maart 1948; GA, Toegang 0039 Gedeputeerde Staten, Huur en pacht van gemeentelijke eigendommen, 1816-1949, inv.nr. 6476 Nijkerk, 1867-1949, Besluit Burgemeester van Nijkerk, Raadsbesluit Gemeente Nijkerk, 7 april 1948.

²³¹ GA, Toegang 0039 Gedeputeerde Staten, Huur en pacht van gemeentelijke eigendommen, 1816-1949, inv.nr. 6476 Nijkerk, 1867-1949, Hoofdingenieur-Directeur Provinciale Waterstaat Gelderland aan Gedeputeerde Staten Gelderland, 12 mei 1948 (afschrift).

²³² Archief Y. de Liver, Gemeente Nijkerk aan S. de Liver – De Liver, 11 oktober 1947.

²³³ Archief Y. de Liver, Gemeente Nijkerk aan S. de Liver – De Liver, 26 juli 1948.

In dezelfde tijd kon Sophia de Liver de schade die aan het slachthuis op Stationsweg 18 was ontstaan, declareren bij de gemeente Nijkerk. Dat schreef de technisch-ambtenaar van het gemeentelijk bouw- en woningtoezicht van de gemeente Nijkerk haar op 30 augustus 1948. In diezelfde brief vroeg hij haar een openstaande rekening te voldoen van 160,86 gulden voor dakpannen van het gebouw.²³⁴ De afhandeling van de herstelkosten verliep dus gelijktijdig met het bouwen van een noodwoning op hetzelfde perceel.

Zaken van erven E. Cohen

De erven van Emanuel Cohen handelden na de oorlog diverse zaken af via de rechtbank. Allereerst kaartten ze de zaak aan waarbij Albert Meiling jr. de bedrijfsvoorraad van de firma Cohen had overgenomen. Hij bleek die op verzoek van de Distex te hebben verkocht.²³⁵ De zaak betrof een andere zoon van wethouder Meiling. Het was een zaak *'betreffende terugvordering van ten onterechte genoten winsten bij de verkoop van de manufacturenhandel van E. Cohen'*.²³⁶ Albert Meiling junior nam via zijn textielfirma de textielgoederen van Cohen over voor een bedrag van 7.876,21 gulden. Het bedrag werd, minus administratieve onkosten, overgemaakt naar de bank Lippmann-Rosenthal, de 'roofofbank' waar alle Joodse tegoeden werden verzameld.²³⁷

De Distex betrof het Rijksbureau Distex dat in 1940 was opgericht. Het was bedoeld om de handel in allerhande vezels, garen en textielgoederen te bevorderen.²³⁸ Namens de drie kinderen van Cohen, Johanna, Joseph en Alex, voerde de Nijkerkse advocaat Van der Krol een zaak tegen Meiling jr. bij de Raad van het Rechtsherstel in Amsterdam. Hij betichtte Meiling van *'ten onrechte genoten winsten bij de verkoop van de manufacturenhandel van E. Cohen'*.²³⁹ De zaak eindigde met een schikking, waarbij Meiling slechts tien procent van de oorspronkelijke waarde terugbetaalde. Dat was volgens de Raad voor het Rechtsherstel conform de jurisprudentie van de Raad in soortgelijke zaken.²⁴⁰ Voor de familie was dit onder meer van belang omdat Johanna Cohen samen met haar man de kledingwinkel, die voor de oorlog van haar ouders was, aan Singel 20 had voortgezet.²⁴¹ Nader onderzoek in het archief van de Raad voor het Rechtsherstel in het Nationaal Archief in Den Haag leverde geen aanvullende informatie op.

Een tweede zaak betrof die tegen de Nijkerker Johannes Snapper, die een omvangrijk partij manufacturen (stoffen en textiel) tijdens de oorlog van Emanuel in bewaring had. Die partij was zoekgeraakt en de familie vroeg via de arrondissementsrechtbank in Zutphen een vergoeding van 8.600 gulden inclusief onkosten. Vlak voor de uitspraak overleed Snapper. Uit nader onderzoek bleek dat hij financieel krap bij kas zat. Uiteindelijk werd met de erfgenamen van Snapper de zaak afgedaan met een vergoeding van 3.000 gulden aan de erven Cohen. Tussendoor werd via een kort geding de huurder van de bovenverdieping van Singel 20 gedwongen te vertrekken, omdat het gezin Blankevoort-Cohen de ruimte nodig had voor opslag en gezinsuitbreiding. Deze ontruiming gebeurde volgens advocaat Van der Krol *'met medewerking van het Gemeentebestuur'*.²⁴²

²³⁴ Archief Y. de Liver, Techn-ambt_W.O. E. van Boeijen aan S. de Liver – De Liver, 30 augustus 1948.

²³⁵ NA, NBI, 2.09.16.03, inv.nr. 55160, Cohen, E., Nijkerk, Verslag over de jaren 1947 en 1948 inzake bewindvoering Emanuel en Theodora Cohen.

²³⁶ NA, NBI, J.W. van der Krol aan NBI, Arnhem, 6 september 1950.

²³⁷ NIOD, Archief 094f, Collectie dossiers afkomstig uit de archieven van de Omnia-Treuhandgesellschaft m.b.H., inv.nr. 5842, Firma E. Cohen Jzn. en Kinderen, Nijkerk, Singel 22, (wsch. Aalders) aan Wirtschaftsprüfstelle, Arnheim, 23 november 1943.

²³⁸ <http://www.oorlogsgetroffenen.nl/archiefvorme/DISTEX>

²³⁹ NA, NBI, 2.09.16.03, inv.nr. 55160, Cohen, E., Nijkerk, J.W. van der Krol aan NBI, Arnhem, 6 september 1950.

²⁴⁰ NA, NBI, 2.09.16.03, inv.nr. 55160, Cohen, E., Nijkerk, Verslag over de jaren 1947 en 1948 inzake bewindvoering Emanuel en Theodora Cohen.

²⁴¹ NA, NBI, 2.09.16.03, inv.nr. 55160, Cohen, E., Nijkerk, Adviescie. voor Rechtsherstel en Beheer, 3 september 1945; Idem, W. van de Krol aan Nederlands Beheersinstituut Arnhem, 24 juni 1948.

²⁴² NA, NBI, 2.09.16.03, inv.nr. 55160, Cohen, E., Nijkerk, W. van der Krol aan NBI, Apeldoorn, 10 december 1947 en Idem aan NBI, Arnhem, 24 juni 1948.

De huurder van Singel 22, het tweede pand dat eigendom was van Cohen, was G. Gijtenbeek. Hij werd door mr. Van der Krol na de oorlog gedwongen zijn achterstallige huur in termijnen af te lossen.²⁴³ Deze Gijtenbeek, niet te verwarren met textielhandelaar H. Gijtenbeek die Oosterstraat 7 huurde en na de oorlog kocht, huurde dit huis van Cohen. De huursom maakte hij over op de rekening van de geliquideerde onderneming van Cohen bij de Bank voor Nederlandschen Arbeid N.V.²⁴⁴ Dat was een door de Duitsers opgerichte bank om het vermogen van geliquideerde ondernemingen te beheren.²⁴⁵ Na de oorlog bleef Gijtenbeek in Singel 22 wonen en maakte hij de huur over aan de rechtmatige eigenaren die in hun rechten waren hersteld.²⁴⁶

Afsluitende woorden

Het onderzoek naar de ontrecting van Joods vastgoed in de gemeente Nijkerk is hiermee afgerond. De belangrijkste conclusies staan opgetekend in hoofdstuk 2. De belangrijkste is wel dat door de gemeente niet doelbewust roerende en onroerende goederen van Joodse Nederlanders zijn toegeëigend.

Wel is duidelijk dat de ontvangst van teruggekeerde Joodse bewoners beneden alle peil was. Zelfs als we bedenken dat dat gangbaar was in heel Nederland, is dat een wrange constatering. Pas in de tweede helft van de jaren zestig kwam er aandacht voor het leed dat Joodse Nederlanders hadden doorstaan. Dat gebeurde na publicatie in 1965 van de studie *'Ondergang'* van de Joodse historicus Jacques Presser, over de vervolging en verdeling van het Nederlandse Jodendom tijdens de oorlogsjaren.²⁴⁷

Dit onderzoek is een laat gevolg van de aandacht die dr. Presser voor het eerst vroeg voor deze inktzwarte bladzijde uit de geschiedenis van Nederland en ook van Nijkerk.

²⁴³ NA, NBI, 2.09.16.03, inv.nr. 55160, Cohen, E., Nijkerk, Verslag over de jaren 1947 en 1948 inzake bewindvoering Emanuel en Theodora Cohen; Idem, J.W. van der Krol aan NBI, Arnhem, 6 september 1950.

²⁴⁴ NIOD, Archief 094f, Collectie dossiers afkomstig uit de archieven van de Omnia-Treuhandgesellschaft m.b.H., inv.nr. 5842, Firma E. Cohen Jzn. en Kinderen, Nijkerk, Singel 22, [wsch. Aalders] aan Wirtschaftsprüfstelle, Arnheim, 23 november 1943. De Omnia-Treuhandgesellschaft noteerde dat G. Gijtenbeek Singel 20 huurde, terwijl na de oorlog bleek dat het Singel 22 betrof. De huurder van Singel 22 was volgens de Omnia-Treuhandgesellschaft M. Versteeg, terwijl hij na de oorlog de bovenverdieping van Singel 20 bleek te bewonen.

²⁴⁵ https://www.oorlogsgetroffenen.nl/archiefvormer/Bank_Nederlandschen_Arbeid - geraadpleegd op 1 juni 2023.

²⁴⁶ Zie onder meer NA, NBI, 2.09.16.03, inv.nr. 55160, Cohen, E., Nijkerk, Beginvermogen E. Cohen, 20 juni 1945, Singel 20 Nijkerk en idem, Balans 1/1 '46 E. Cohen.

²⁴⁷ J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*, 2 delen (Den Haag, 1965).

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Gevoerde gesprekken

Louk de Liever, Nijkerk, 3 november 2022.

Geraadpleegde literatuur

R. Beekman en M. Pater, *Verdwenen bedrijven in Nijkerk en Nijkerkerveen* (Nijkerk, 2015).

J. Bouten, 'Wat is Nijkerk mooi geworden. Rachel Salomon-Hamburger op zoek naar Joods verleden' (zp., zd. [2002]).

S.M.H. Dusarduij, 'De fiscale geschiedenis van Nederland in vogelvlucht', in: A. C. Rijkers (ed.), *Inleiding belastingheffing ondernemingen en particulieren*, 7-19 (Tilburg, 2012).

L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden tijdens de Tweede Wereldoorlog 1939-1945, deel 6, juli '42 – mei '43, tweede helft* ('s-Gravenhage, 1975).

W. van Meurs, P. Slaman en M. Oprel (e.a.), *Joodse burgers in Apeldoorn: onteigening en rechtsherstel* (Nijmegen, maart 2022).

J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*, 2 delen (Den Haag, 1965).

A. van Renssen, 'Gekkop'. *Hoe burgemeester Zwaantinus Bruins Slot Nijkerk de oorlog doorloofde* (Nijkerk, 2021).

P. Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam, 2006).

R. Schütz, *Kille mist. Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog* (Amsterdam, 2016).

R. Schütz, 'De administratieve verhulling van het lot van vervolgd tijdens de Endlösung. Bureaucratische paradoxen bij het registreren, verhullen en vernietigen van persoonsgegevens', in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 135.1, 43-62 (2022).

R. te Slaa, *De houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* (zp., 2016).

A. van Straalen, *Van jubileum naar catastrofe. De Joodse gemeenschap van Nijkerk in de periode 1926-1945* (Nijkerk, 2007).

M.-J. Vos en S. ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed* (Amsterdam, 2013).

M.-J. Vos, *Joods vastgoed in Winterswijk 1943-1950. Rapport over de roof en gedwongen verkoop van vastgoedbezit van Joden en de rol van de gemeente Winterswijk bij roof en rechtsherstel tijdens de Tweede Wereldoorlog en de jaren daarna* (Winterswijk, 2022)

Geraadpleegde archieven en collecties

Gemeentearchief Nijkerk (GAN)

Digitaal kadaster – via www.kadaster.nl

Familiearchief De Liver, Y. de Liver Amsterdam

Gelders Archief (GA)

JMK, archief Jokos-dossiers

Nationaal Archief, Nederlandse Beheersinstituut

Nationaal Archief, Raad voor het Rechtsherstel: Afdeling Rechtspraak

NIOD, Archief 094f, Collectie dossiers afkomstig uit de archieven van de Omnia-Treuhandgesellschaft m.b.H.

Collectie A. van Straalen

Dagboek Zwaantinus Bruins Slot 1939-1945 (privécollectie auteur, door de familie Bruins Slot gecensureerde versie)

Geraadpleegde websites

<https://www.amsterdam.nl/bestuur-organisatie/organisatie/overige/stichting-ita/>

<https://www.archieven.nl/nl/zoeken?miview=inv2&mivast=0&mizig=210&miadt=298&micode=094&milang=nl>

<https://data.jck.nl/page/aggregation/jhm-literatuur/20110474>

www.geldersarchief.nl

www.Joodsmonument.nl

https://www.maxvandam.info/humo-gen/family/1/F1420?main_person=I3883

https://www.nijkerk.eu/_flysystem/media/straatnamenboekje-met-fotos-versie-25nov13.pdf.

<https://oorlogsdodendinkelland.nl/slachtoffers/oude-gemeente-denekamp/spanjar-mozes/>

<http://www.oorlogsgetroffenen.nl/archiefvormer/DISTEX>

http://www.oorlogsgetroffenen.nl/thema/rechtsherstel/03_01_Bedrijven

<https://www.verhalenoverdeoorlog.nl/nl/interviews/louk-de-liever>